

ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות

עורכת
גרסיאלה בן דרור

מורשת, בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'
הקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר
גבעת חביבה | אוניברסיטת תל אביב
טבת תשפ"ג | דצמבר 2022 | 103 [20]

“מעולם המספרים היבשים”: דוד דניאל גוז'יק

“אפשר שנשאלו מסמכים שיגיעו בעתיד לעיני חוקר היסטוריה יהודי בדבר העזרה העצמית היהודית, בתקופת אסון העם הגדול ובדבר חלקו של גוז'יק בעבודה זו. ואולי לקח גוז'יק את סודו לקבר”¹.

ידוע, ובכל זאת לא ידוע

דוד – או דניאל – גוז'יק (1890-1946) הוא דמות שנקשרת להערות שוליים ולמראי מקומות בספרי ההיסטוריה. רוב הפעמים נזכר שמו כבדרך אגב.² הפרטים הכלולים באזכורים אלה: בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הוא היה מנהל הכספים של סניף הג'וינט בוורשה,³ המשיך את פעילותו בגטו ורשה, שרד את מלחמת העולם השנייה ונהרג בתאונה אווירית במרץ 1946. גוז'יק כתב איך-ספור מכתבים בנושאים עסקיים, ולא ידוע אם כתב יומן. עולמו, עולם של מספרים “יבשים”, נחרב במלחמה. האם מצאו הוא וחברי הסגל של הג'וינט דרך להתמודד עם האתגרים שהציבה מלחמת העולם השנייה? האם חרג מהוראות הג'וינט? מה הייתה “הפעילות בתקופת המלחמה”, המוזכרת ברישומים רבים? האם ידע גוז'יק על המחתרת? ואולי היה מעורב בה? כיצד שרד את השואה ואלו רישומים הטביעו בו חוויותיו מתקופת המלחמה?

כדי לענות על שאלות אלה ועל רבות אחרות יש לצרף חוליה לחוליה מתוך התכתבויות ויומנים של התקופה וכן מתוך זיכרונות שנכתבו לאחר השואה, ללמוד את התצופה (הפזל) המתקבל כמו מתוך שברי פסיפס ולבנות ממנו תמונה שלמה ומגובשת. אזכורים רבים של גוז'יק מצביעים על התפקיד המכריע שמילא בג'וינט בוורשה, ובייחוד בגטו. מי שמבקש לחשוף את תמונת העבר צריך להתבסס על מה שמצאו אנשים לראוי לציין באותם זמנים. סיפור חייו של האיש המתואר כאן יזרע אור גם על פעילותם של היהודים המסוגרים מאחורי חומות הגטו והחבויים במסתור

באזור הפולני של העיר, ובכך יציג תמונה מלאה יותר על חייהם של יהודי ורשה, ולא רק על מותם הטרגי. בדיקת הוראות הג'וינט ופעולותיהם של אחרים אשר נשאו בתפקידים דומים תוסיף את ההקשר לסיפורה של דמות מסוימת זו. קיים פער ברור בין המקום המשני של גוז'יק בזיכרון הציבורי ובין נוכחותו ביומנים ובכתבי זיכרונות רבים כל כך.⁴ מטרתי הראשונה היא אפוא לשחזר את ההיסטוריה של דוד גוז'יק ושל מערכת הסיוע הכלכלי של הג'וינט, וכך להאיר היבט ידוע פחות על יוזמת הסעד הזאת של יהודי ורשה ועל תושייתם, המשחררות אותם מקורבניות. אחרי כן אנסה למצוא את הסיבות לפער שצוין למעלה ולמלא את החסר.

"כספם של אחרים"

גוז'יק היה מנהל חשבונות מן השורה – עוד נישום בספר הטלפונים של ורשה משנת 1939.⁶ דוד – או דניאל – גוז'יק נולד ב-3 בנובמבר 1890, בוורשה, לחנוך גוז'יק ולגיטה לבית פינקווסר. הוא התחתן פעמיים. אחרי מותם של אשתו הראשונה ובנם הקטן הוא נישא ללוצינה, אחותה של אשתו הראשונה, ונולדו להם שלושה ילדים: הבת הלינה ושני הבנים ולדיסלב ומיכל.⁷

הוא שלט בפולנית, באנגלית ובצרפתית, וידע מעט יידיש וגרמנית. התכתובות שלו מובאות בכל השפות הללו, פרט ליידיש. ברנרד גולדשטיין מציין כי גוז'יק לא ידע יידיש,⁸ אך קשה לקבל זאת משום שמרבית היהודים הדתיים שהוא ניהל איתם קשרים תקשרו אך ורק ביידיש. יצחק (אנטק) צוקרמן ציטט את גוז'יק ביידיש.⁹ ייתכן שהוא ידע גם רוסית.

גוז'יק החל לעבוד בסניף הוורשאי של הג'וינט בשנת 1920. סניף זה הוקם לשם תיאום כל הפעילויות המקומיות של הג'וינט ופעל על בסיס עקרונותיו המנחים לחלוקת סעד פילנתרופי.

הג'וינט, בתור ארגון, בלט בהקפדה על פרטים ובציות להוראות החוק, הן של המדינות שהוא פעל בהן והן של ארצות הברית. גוז'יק זכור כמי שנהג בזהירות יתר כשדובר בכספם של אחרים וכמי שעמד בכל הדרישות והציפיות של הממונים עליו. בתיקי הג'וינט מצויים מסמכים אשר נושאים את חתימתו, ובהם תחשיבים ברמת דיוק של כל סנט או גרוש פולני.¹⁰ הוא מילא את תפקיד מנהל הכספים בהנהלתם של יצחק גיטרמן,¹¹ ראש הסניף, ולייב נוישטט, שהיה אחראי לעזרה הסוציאלית. זה היה תפקיד אפור, שלא נחשף לאור הזרקורים. "לפני המלחמה היה גוז'יק דמות לא ידועה, פרט לחוג אנשים קטן שהיו קשורים בג'וינט."¹² הוא נדרש להפיק דו"חות מדוקדקים ועמד בדרישות האמינות הגבוהות ביותר של משרד הג'וינט בניו יורק.

נוסף על כך, הג'וינט היה ארגון ריכוזי, או בלשון ההנהלה הוורשאית – "טוטליטרי", לא במובן הפוליטי של המילה אלא כארגון שמקיף בפעילותו ובסיועו את החיים היהודיים על כל צדדיהם.¹³ גוז'יק "לא איבד מעולם את מנהגו למדוד כל בעיה במונחים כספיים".¹⁴

תצלום 1. קבלת פנים של מסיבת עיתונאים במשרדי הג'וינט בוורשה. משמאל לימין: לייב נוישטט, גברת קאהן ומר אלכסנדר קאהן, מהמשרד הראשי של הג'וינט, צחק גיטרמן, דוד גוז'יק. ורשה, פולין 1937

יהדות ורשה הייתה מפולגת. רוב היהודים הזדהו עם תפיסה פוליטית, דתית או כלכלית והיו מאורגנים במפלגות, באגודות תרבות, בתנועות נוער, בארגוני סעד ועוד, לפי האידאולוגיה של ארגון הגג שעיימו הזדהו. הפלגנות הפנימית נבעה מהשקפות עולם שונות – מחרדים עד מתבוללים, בעלי השקפות פוליטיות וכלכליות מימין או משמאל, ציונים ובונדיסטים. מצד אחד רצה הג'וינט לא לנקוט עמדה פוליטית, ומצד אחר הוא ניסה ללא הצלחה לאחד את יהודי פולין בקבוצה מגובשת אחת, ובראשה הנהגה המשקפת באיזון את כל הזרמים הפוליטיים.¹⁵ זו הייתה גם דעתו של גוז'יק: "במשרדי אין מפלגות או זרמים, לא אתאיסטים ולא חרדים, לא ציונים ולא בונד. ישנם רק יהודים. כולם חולקים את אותו הכאב, כולם מופלים לרעה, כולם פגועים וזקוקים לעזרה. כל יהודי חייב לסייע לחברו. זאת הייתה ה'אידאולוגיה' של דוד גוז'יק".¹⁶ "הוא זוכר כי הג'וינט הוא ארגון סעד, לא ארגון פוליטי, וכי הוא מסייע לכולם. זהו צו חקוק בסלע בארגון הג'וינט, ועל פיו הוא נוהג".¹⁷

מצד אחד גוז'יק היה ציוני. מצד אחר "לא היו לו תווים 'יהודיים' בולטים, אך היה אדם מאמין. הייתה לו חולשה ליהודים חרדים, וכשהיה הדבר נתון בידו, רק לעיתים רחוקות הם יצאו ממשרדו בידיים ריקות. מעיל שחור ארוך, זקן אפור ופאות לחיים השכיחו ממנו תמיד את הכשרתו כבנקאי".¹⁸ גוז'יק היה כה א-פוליטי בעבודתו עד כי השאיר רושם כי היה אדם "ללא כל הבנה בפוליטיקה".¹⁹

המיעוט היהודי הגדול של ורשה וכן סניף הג'וינט בעיר נאלצו להתמודד עם מערכת לחצים מורכבת ביותר – חברתית, פוליטית ואידאולוגית. התהפוכות שהביאה מלחמת העולם הראשונה ואחריה הכאוס של הפיכות, הקמתה של מדינה פולנית חדשה שנוקקה לזמן כדי להסדיר את הכלכלה, להתגבר על השפעות השפל הכלכלי הגדול, ועלייתם של משטרים קיצוניים – כל אלה השפיעו על חייו של כל פרט והגבירו מאוד את ההזדקקות לתמיכתו של הג'וינט. היהודים היו שלושים אחוזים בערך מאוכלוסיית ורשה. רבים מהם ירדו מכנסייהם במלחמה ונתקלו בתחרות כלכלית עוינת מצד הפולנים. היהודים לא הורשו להשתתף בתחומים רבים של חיי הכלכלה, מתוקף צווים או מבחירתם של ראשי ארגונים ומחלקות ממשלתיות. חלק מן החברה הפולנית הכללית גילה סובלנות מסוימת כלפי היהודים, ובכללם המנהיג יוזף פילסודסקי, שהיה מוערך מאוד. לעומת זאת, אחרים ראו בעין רעה מיעוט כה גדול שלא חלק עימם לא את הדת הקתולית ולא את הלאומיות ואת התרבות הפולניות. הנטייה הלאומנית האנטי־יהודית צברה יותר כוח אחרי מותו של פילסודסקי. בסוף שנות השלושים גברה בפולין האנטישמיות, וגורם נוסף לדאגה היה החשש מפני ההתפתחויות המדאיגות בגרמניה הנאצית. לסיכום,

התנאים הבסיסיים שאפיינו את חייהם של 3.3 מיליון היהודים הפולנים היו עוני קשה – כשליש מהם חיו על סף הרעב – חוסר אונים פוליטי ועוינות מצד מרבית האוכלוסייה. זאת ועוד, יהדות פולין סבלה מפלגנות פוליטית: מפלגת הבונד הסוציאליסטית האנטי־ציונית, אגודת ישראל החרדית הלא ציונית, ולעומתם היקף דומה של הסיעות הציוניות השונות שהיו מסוכסכות ביניהן. קבוצות אלה לא היו מסוגלות להסכים על מדיניות אחידה [...] הג'וינט יכול להציע רק פתרונות של עזרה ראשונה: בנקים שאומנים וסוחרים קטנים יכלו לקבל בהם הלוואות ללא ריבית, בתי ילדים ואספקת מזון לילדים רעבים – אלה מומנו במידה רבה על ידי צנטוס (CENTOS – Centrala Opeiki nad Sierotami) ארגון שפעל בחסות הג'וינט, וכן מוסדות בריאות שאורגנו בידי TOZ, עוד מפעל של הג'וינט.²⁰

המצב הכלכלי שפעלו בו גיטרמן, נוישטט ואחרים בשנות השלושים היה חמור ורחוק מפתרון; הכספים שהזרים הג'וינט היו מועטים מדי ויכלו רק להקל במקצת את הקשיים הכרוניים, ואילו המשברים הלכו וגברו. עם זאת, אין ספק כי מצבם של יהודי פולין בכלל ושל יהודי ורשה בפרט היה גרוע הרבה יותר, לולא סייע להם הג'וינט.²¹ את הרשת הכלכלית הזאת גיבש וניהל דוד גווי'ק. הדיכוי הגובר של יהודי גרמניה העביר את תשומת ליבו של הג'וינט אליהם, ויהודי פולין המשיכו להתקיים בתנאים ההולכים ומידרדרים. רבים חששו שאם יימצא

מקום מפלט ליהודי גרמניה, גם הפולנים עשויים לגרש את היהודים מארצם. להמוני היהודים העניים לא היה מוצא, שכן מרבית הגבולות היו סגורים בפני הגירת יהודים. אומנם תוכניות ליישב יהודים במקומות נידחים בעולם עלו על הפרק, אך נדחו. האנשלוס (סיפוח אוסטרייה בידי הגרמנים), הסכמי מינכן, פירוקה של צ'כוסלובקיה והעמדה הברדלנית של ארצות הברית לא בישרו טובות.²² בתוך זמן לא רב עמד סניף הג'וינט בוורשה לפני משבר פליטים.

באוקטובר 1938 נשללה זכות התושבות מיהודים אזרחי פולין שהתגוררו בגרמניה, והם גורשו: השליכו אותם מעבר לגבול בעיירה זֶבְשִׁין (Zbaszyn). נציגי הג'וינט מן המשרד בוורשה נזעקו להושיט להם עזרה, והם התייצבו בלי דיחוי. רוב כספי הסיוע לפליטים אלה נאסף מיהודי ורשה, ורק כ־15 אחוזים הגיעו ממקורות הג'וינט.²³ מן הראוי לציין את התגובה המהירה של הג'וינט המקומי לנוכח השתנות הנסיבות והיכולת שגילה להתמודד בהצלחה עם צורכיהם המידיים של היהודים אף לפני שהיה לארגון זמן לקבוע מדיניות חדשה.

ב־1938 נסע דוד גוז'יק באונייה פולוניה לארץ ישראל המנדטורית, ששם קנה בעבר נכס. ייתכן שהגיע כדי לסייע בהתארגנות לבנו הבכור ולדיסלב (ולאדק), אשר נשלח ללמוד שם.²⁴ כאשר חזר דוד גוז'יק לוורשה, אל משפחתו, אל קהילתו ואל עבודתו, כבר פשט איום המלחמה לאיטו בכל רחבי אירופה.

"יכולתי לעזוב ברגע שרק חפצתי!"

המלחמה החלה השכם בבוקר יום שישי, 1 בספטמבר 1939. לגיטרמן הומליץ לעזוב, והוא עשה זאת מיד.²⁵ ביתו של לייב נוישטט הופצץ, הוא נפצע ואשתו נהרגה. ב־5 בחודש זימן גוז'יק ישיבת סגל בג'וינט כדי להחליט אם להתפנות לרומניה, הניטרלית.²⁶ הוא אמר כי יבין את כל מי שמבקש לעזוב, אך הוא עצמו יישאר. "גוז'יק ישב במשרד נפנף בידו את דרכונו הארגנטיני ואמר: 'יכולתי לצאת בכל רגע שחפצתי'".²⁷ רבים מן היהודים בעלי האמצעים בפולין שקלו אם להישאר באזור השליטה הנאצי או לחצות את הגבול לשטחים הפולניים שעברו לידי ברית המועצות ועוד היו פתוחים למעבר. רוב ההנהגה של יהודי ורשה עזבה את הבירה.

גוז'יק גילה כי גם הפקיד האחראי לכספת המשרד ברח על נפשו, והמפתח נשאר בכיסו. גוז'יק הזמין פורץ מנעולים שיפתח את הכספת. הסכום שהיה בה — ארבעים אלף דולר — שימש מייד לסיוע לנזקקים.²⁸ עמנואל רינגלבלום ציין כי גוז'יק אמר: "הייתי רואה עצמי כפושע לו נטשתי את תפקידי", והוא הדגים כיצד גוז'יק "נשא חבילות מזומנים מקומה לקומה".²⁹

וזו הייתה התרשמותו של משה פראגר:

נכנסתי פנימה לחדרי המשרד של הג'וינט, במבט ראשון אחזני כאב האכזבה. כמה מחדרי המנהלים היו ריקים. אין איש בתוכם. יצחק גיטרמן, המנהל הראשי? נמלט הוא על-פי המלצת השלטונות הפולניים, לעת "האואקואציה" (הנסיגה בלשון עדינה) הכללית של ראשי המשטר הפולני. ליאון נוישטט, המנהל של מפעלי-העזרה הסוציאלית? הוא מונח פצוע בבית החולים [...]. יצחק בורנשטיין, ראש המרכז הסטיסטי של "צע-קא-בע" (המחלקה לסיוע כלכלי CKB)? אף הוא איננו. ובכן, מי נשאר על משמרתו? – שלום לך, מר גוז'ק! – נתקל אני באיש, שנמנה על הפקידות האחראית של מרכז הג'וינט, בתור פנקסן ראשי וחבר הגזברות – שלום!³⁰

פראגר הגדיר את גוז'ק "פנקסן", ומונח זה מפחית עוד יותר מערכו. בכך הוא כנראה ביקש לרמוז כי התפקיד שקיבל עליו היה גדול הרבה יותר ממידותיו. סגל הג'וינט החל לספק סיוע בתנאים הקשים של המלחמה. ורשה הופצצה מן האוויר בחודש ספטמבר. ממשלת פולין החליטה לא להילחם על העיר כדי למנוע את החרבתה המוחלטת: "גוז'ק, רינגלבלום ועובדים חדשים רבים גילו אומץ והקרבה יוצאי דופן והתמידו בעבודה אגב התמשכות ההפצצות".³¹ עם כניסת צבא גרמניה ואחריו הממשל האזרחי, נדרש אדם צ'רניאקוב, ראש הקהילה, לשלם קנס של מאה אלף זלוטי. גוז'ק גייס אותם.³² יהודים נלקחו לעבודות כפייה, ואלה היו כרוכות בסבל רב, ונשלחו מכתבים כדי לוודא את מקום הימצאם של מי שנתפסו, ולסייע להם.³³ עסקים של יהודים הוחרמו, ופליטים חסרי כול זרמו לעיר.³⁴ הוקמה ועדת ביגור.³⁵ שכנה סגן ממפלגת פועלי ציון שמאל פנה אל גוז'ק כדי לממן את פתיחת בית התמחוי הראשון לחלוקת מרק, וכך העיד סטפן שלום גראייק, מתנועת דרוו: "קודם כול הייתי במגע עם הג'וינט. הכרתי אותם עוד קודם, כמו גוז'ק ואחרים [...] קראו לזה סיוע הדדי ואז זה הפך להיות מטבחים".³⁶ רבים מהם כללו פעילויות לילדים שארגנו תנועות נוער או קבוצות דתיות שונות.³⁷ היו "מטבחי המרק" ששימשו את האוכלוסייה הפולנית הכללית, אך יהודים דיווחו על אפליה לרעה, על מריבות ולעיתים על אלימות, לפיכך עלה הצורך של ארגונים יהודיים להקים נקודות חלוקה משל עצמם במימון הג'וינט.

מאז ואילך שימש דוד גוז'ק בפועל ראש משרד הג'וינט, ואת התפקיד הזה הוא מיילא עד יום מותו. הוא עזר רבות לפראגר באיסוף מידע על פשעי הנאצים. יהודים, בעיקר מעיירות קטנות יותר באזור ורשה, הגיעו למשרד הג'וינט ברחוב יאסנה 11 לבקש סיוע, וגוז'ק היה שולח אותם לפראגר למסור את עדותם.³⁸ בסתיו 1939 שלחו גוז'ק ונוישטט, שבינתיים החלים, מכתבים ומברקים בהולים למשרדי הג'וינט במערב אירופה, ובהם בקשות עזרה בכספים ובעובדים, אך הג'וינט לא שלח איש, וכספים לא הגיעו. ורשה נותרה לבדה.³⁹ ארצות הברית אימצה עמדה

ניטרלית תקיפה ביותר ואסרה הזרמת מטבע קשה לפולין הכבושה, והג'וינט נשמע למדיניות זו, גם מתוך חשש שלא לעורר רחשים אנטי-יהודיים בתוך ארצות הברית. בזמן המלחמה פחתו התרומות ופחתו מקורות המימון של הג'וינט, ואף היו יהודים אמריקנים שחשבו כי אין זה מעשה פטריוטי לשלוח כסף כה רב לחוץ-לארץ. הכסף שהגיע לוורשה בטפטופים הומר לזלוטי פולניים בשער חליפין הגרוע שקבעו השלטונות הגרמניים, ולכן ירד כוח הקנייה של הכסף שהתקבל. מבחינה חוקית היה קשה מאוד להמשיך בפעולות מימון וסיוע לוגיסטי.⁴⁰ גוז'יק ונוישטט החלו בהליכים לקבלת תעודת מעבר (laissez passer) למערכ כדי לפגוש את מוריס טרופר (Morris Troper). באביב 1940 הם נסעו לבלגיה. לגוז'יק ונוישטט נודע כי יהודי גרמניה עוד הורשו לצאת מגרמניה בתנאי שישאירו מאחור את נכסיהם בחשבונות סגורים של הקהילה. לג'וינט הייתה כביכול גישה לכספים אלה, ושני האישים ביקשו להעביר מתוכם לוורשה שווה ערך של שלושה מיליון זלוטי בכל חודש.⁴¹ מיותר לומר כי סכום זה לא הועבר. לפי השמועות בוורשה, שני המנהלים ברחו לפורטוגל, אך הם חזרו כעבור זמן קצר. דוד קלין זכר כי הגיעו חבילות מפורטוגל, ואולי זה היה מקור השמועות, הוא אף ציין כי תכולתן של החבילות הוחרמה.⁴² גוז'יק ונוישטט יזמו רכישת מזון ליהודי ורשה. חיים קפלן סיפר ביומנו: "כי לאף עני שבישראל לא תחסרנה מצות [...] הג'וינט החליט לסדר 'מפעל פסח' בחבילת מכולת.⁴³ קפלן התלונן על הארגון הלקוי של חלוקת חבילות המזון לפסח; הדבר חייב לוגיסטיקה שלא עסקו בה בעבר. אחד המבצעים שיוזם רינגלבלום כדי להתגבר על המצב היה הקמת ועדי בתים, והם הוקמו בשכונות עם רוב יהודי. התארגנות זו המשיכה להתקיים גם בגטו. בשנת 1940 נשלחו באמצעות הג'וינט אלפי פניות של יהודים פולנים להגר מפולין.⁴⁴

משרדי הג'וינט הורשו — בזכות מעמדם הניטרלי כביכול — לפעול בוורשה הכבושה, בתוך ארגון אשר מבוסס בארצות הברית, אך חופש התנועה של אנשי הצוות היה מוגבל, אם כי גדול מזה של היהודים האחרים.⁴⁵ השלטונות הגרמניים הפנו את עיקר המשלוחים לנציג הצלב האדום בקרקוב.⁴⁶ הצוות בוורשה דיווח למשרדים האירופיים וחזר וביקש שישלחו יותר כספים ישירות לוורשה.

"שיחת טלפון התקיימה ב-7 ביוני 1940. [...] ב-1 באפריל 1940 נשלח מברק חתום בידי נציגי הג'וינט גיטרמן,⁴⁷ גוז'יק, נוישטט ואחרים, ובו בקשה לעזרה מיידית, שכן לא נותר עוד כסף. ב-10 במאי התקבל מברק לראש הג'וינט באירופה, ובו הודעה כי מטבחים ובתי ילדים הולכים ונסגרים מחוסר מקורות מימון; ב-15 במאי שלח צ'רניאקוב מברק כדי לתת יתר תוקף לפניותיהם של גיטרמן ונוישטט; ב-28 במאי שלח הסניף האירופי מברק לניו יורק, ובו ציין כי הוא מקבל זרם בלתי פוסק של מברקים מנוישטט כי אין עוד אפשרות

להמשיך בעבודה באמצעות ההקצבות הקיימות ובהיעדר משלוחים גדולים של מצרכים. נוישטט מעריך כי עלות הצרכים עד סוף החודש שלושה מיליון זלוטי ומציע לקבל הלוואה מהירש [יהדות גרמניה]. הודענו לו קטגורית שהסכומים אינם יכולים לחרוג ממה שמאושר רשמית.⁴⁸

הצוות בניו יורק ידע היטב על המשבר בפולין וכן בקהילות רבות אחרות, שבקיץ 1940 כבר היו נתונות לכיבוש הנאצי או למשטרים ששיתפו פעולה עם הנאצים.

בפנייה מרגשת אל חברי מועצת המנהלים ביום 9 בספטמבר 1940 הכריז טרופר: במקום שאני עומד לפניכם בבוקר זה אני עומד לא רק בשמי — מוריס טרופר — בלבד; אלא אני כאן בשם הירש מברלין, לְבְנֵהֶרֶץ מווינה, גיטרמן, גוֹז'יק ונוישטט מפולין, אָפֶלֶר מבודפשט ופרידמן מפראג, פּוֹאָרְדי מברטיסלבה וגורזנסקי מליטא, נָן טין מאמסטרדם ואוסוסקין מרומניה, נְלוֹבְרָה מאיטליה, וְדָסְגִי מליסבון [...] ציפו להם רעב, מחלות, ובסופו של דבר כליה [...] ועלינו מוטל התפקיד הקדוש לדאוג להשארת אחינו בחיים — אם לא את כולם, את מקצתם לפחות [...] הבעיה היא אחת לכל יהודי העולם ואינה ניתנת לחלוקה ביניהם.⁴⁹

המשרד בניו יורק לא הסכים לזוז וסירב להיענות להצעתו של טרופר לחרוג מן ההגבלות ולשלוח כסף לפולין. גוֹז'יק ידע כי ציות לתקנות יחתום את גורל קהילתו, והמוני היהודים בה יידונו להרעבה. חובה היה להשיג מקור מקומי למטבע קשה. הוא חלק סוד עם פראגר:

ואגלה לך את תוכניתי הסודית, ללוות כסף אצל היהודים האמידים, בטרם הכובשים ישדדו מהם הכול. את ההלוואות אקח על חשבון הג'וינט, ואני משוכנע שאצליח לגייס באורח חשאי סכומים רציניים, שאחלקם בשם הג'וינט [...] לא איכפת לי — מתוודה לפני גוֹז'יק בשעה של השתפכות הנפש — אם הגסטפו יתפסו אותי מחר ויתלו אותי בפומבי אני מוכן לכך, וכדאי לי הדבר, כי היום הזה הושטתי עזרה לעשרות אלפי יהודים, אשר בשביל רבים מן הנזקקים זה ענין של הצלת נפשות.⁵⁰

את ההלוואות הללו היו אמורים להחזיר בדולרים בערכם אחרי המלחמה. דוד לנדאו נזכר כי אביו, איש עסקים אמיד, קיבל פנייה מגוֹז'יק להלוות כסף לג'וינט וביקש מבנו לשמור על הקבלות שנתן להם גוֹז'יק, משום ששוויין יהיה רב אחרי המלחמה. הבן הוסיף באירוניה: "הם כולם עלו באש בזמן המרד".⁵¹

"העברת הכספים הלא חוקית הזאת יכולה הייתה לעלות למנהלי הג'וינט בראשם, בייחוד משום שהסוד נחשף ברבים וכל ורשה דיברה על כך".⁵² הג'וינט דחה על הסף פעילות לא חוקית, אך לגו'ז'יק לא נותרה ברירה, ולכאורה ההוראה היחידה מן המשרדים הראשיים באירופה הייתה שלא לחרוג מן הכספים שקיבל. ב-26 ביוני 1940 "עצרו הגרמנים את גו'ז'יק והחזיקו אותו בכלא במשך חודשים אחרים".⁵³ וכך כתב קפלן:

אבל יש שגם נאסר. אחד מדירקטורי ה"ד'ז'ונט" וגו'ז'יק שמו נאסר. ומעשה שהיה כך היה:

כשיצאה הגזרה שאסור ליהודי ולכל בני ביתו להחזיק בקופתו הביתית למעלה מאלפים זהוב חשו עשירי ישראל אל ה"ד'ז'ונט" להעניק לו הלואות כמה שירצה. הלוו בלי שום שטר ובלי שום חתימה נתנו אמון ב"ד'ז'ונט" שבטוח הוא לשלם. הזהובים נערכו בדולרים. כל הלואה יצאה אל הפועל על ידי מתוכים, כי הדירקטור עצמו היה עסוק במעשה הצדקה ולא היה לו פנאי להפסיק. אבל כל הזוכה, כידוע, מלאכתו נעשית על ידי אחרים. איני בטוח שזה היה החטא היחיד ששגרם [כך במקור] למאסר הדירקטור. יתכן שמצוה גוררת מצוה; ואפשר שסרח בעיני הכובש על ידי זה שקים עוד איזו "מצוה".⁵⁴

נוישטט כתב לצ'רניאקוב וביקש שיתערב למען שחרורו של גו'ז'יק.⁵⁵ ביומנו של צ'רניאקוב יש כמה אזכורים לכך: "ניסיתי להתערב לטובתו של גו'ז'יק",⁵⁶ כך "כל העסקים הלא חוקיים של גו'ז'יק הביאו עליו תשעה חודשי מאסר".⁵⁷ בחודשי המאסר שלו החלה כליאתם של יהודי ורשה מאחורי חומות הגטו.

"אחד מל"ו הצדיקים"⁵⁸

גטו ורשה [...] היה [...] עיר בתוך עיר, והיה מחולק לשלושה חלקים: הבודנרט, או ההנהגה הרשמית של הקהילה [...] מנגנון הסיוע העצמי של היהודים, רשת ענפה של שירותים סוציאליים שמומנו ברובם על ידי הג'וינט [...], ומחתרת פוליטית שחיקתה את הפלגנות המפלגתית של הקהילה לפני המלחמה.⁵⁹

בתקופת מאסרו של גו'ז'יק המשיכו גיטרמן, רינגלבלום ונוישטט⁶⁰ את פעילות הסיוע. משרד הג'וינט הועבר מרחוב יאסנה 11 – תחילה לבניין הקונסוליה האמריקנית ברחוב ויילקה (Wielka), ואז אל מאחורי החומות ברחוב לשנו (Leszno). שם כבר

לא היה לג'וינט תפקיד רשמי.⁶¹ הרושם בצלב האדום היה כי מגיע סיוע ליהודים הנרדפים.⁶² האמריקנים היו בטוחים כי הגרמנים מספקים מזון לאזרחים במקומות שכבשו, לפי כללי החוק הבין-לאומי, בארצות הברית לא יכלו להמשיג מדיניות כמו זו של גרמניה הנאצית. איש מתוך משרדי הג'וינט, או במקומות אחרים מחוץ לוורשה, לא היה שותף ל"הלוואות" שנלקחו בשם הג'וינט. הדו"חות הכתובים והתקציבים, אם היו, אינם ברורים. מעבר לגבולות פולין, הרושם היה כי בשל הסיוע הרשמי שניתן כביכול, ובשל אי-חוקיותם של אמצעים אחרים להשגת כספים, הופסקה פעילותו של הג'וינט.⁶³

עם זאת, באביב 1941, אחרי ששוחרר גוז'יק מן המאסר, הוא חידש בזהירות את הפעילות שהחל בה: "בתחילה גוז'יק סיפק קבלות, אחרי כן חשש ממתן כל אישור כתוב. עם זאת, הוא רכש את אמונם המלא עד שסמכו על הבטחתו. הוא אמר להם כי הוא רושם כל דבר והם סמכו עליו". הכספים ניתנו בהלוואות או באמצעות סחורות שיוצרו ואוחסנו בתוך הגטו ונמכרו לפולנים בסיועו של גוז'יק, אגב גביית אחוזים מן התמורה.⁶⁴

שורה של פעילויות בגטו התקיימו בזכות כספי הג'וינט. אלה גולומב גרינברג ולובה ביילצקה בלום ניהלו בית ספר לאחיות בחסותו של גוז'יק.⁶⁵ גראייק מתנועת דרור נזכר:

הייתי מקורב מאוד לגוז'יק [...] יחסו של הג'וינט אלינו היה חם למדי [...] הסכומים נקבעו על ידי מנהלי הג'וינט, גיטרמן וגוז'יק, וחולקו בידי פקידים [...] קיבלנו יחס טוב מגיטרמן וגוז'יק.⁶⁶

הוא זה שיצר את האשליה של הג'וינט — בשעה שלמוסד זה לא הייתה זכות קיום ושהקשרים עם העולם החיצוני נקטעו [...] הוא המשיך את עבודתו [...] בשעה שכולם חשבו כי הדבר בלתי אפשרי, היה גוז'יק למעשה הג'וינט כולו באותה עת. אנשים סמכו עליו, האמינו בו והפקידו את כספם אצלו בהרגשת ביטחון.⁶⁷

גיטרמן, נוישטט וגוז'יק נותרו נאמנים לעקרונותיהם ולעקרונות הג'וינט. הם לא העדיפו שום קבוצה פוליטית, וגוז'יק בלט בהקפדתו על עיקרון זה. ניצולים מקרב כל הקבוצות — יהודים מתבוללים, חרדים, הבונד וציונים אנשי שמאל — מעידים על הסיוע שקיבלו מן הג'וינט. מעטות העדויות שנותרו על אודות מציאות חייהם של הציונים הרוויזיוניסטים. וודובינסקי מספר על יום זיכרון לז'בוטנסקי שנערך בבית הכנסת טלומצקי: "אנו לא נתנו פרסום לאירוע זה, אך הזמנו את כל מנהיגי המחנות המתנגדים [...] היחיד שהגיע היה גוז'יק".⁶⁸ פעילות אידאולוגית ותרבותית זו נגדה את הוראות הנאצים, ולכן בתמיכה בה סטו נציגי הג'וינט מלשון החוק.

יהודי ורשה היו מסוגרים מאחורי החומות ונותקו מפעילויותיהם העסקיות ומעבודותיהם, שעד אז אפשרו להם קיום מזערי, הם היו נתונים עתה לחסדי הנאצים ותלויים במנות המזון המצומצמות שהקצו. הנאצים האחראים לגטו ורשה דגלו בשיטת ההתשה – הרעבה שיטתית של היהודים שתקדם את מטרותיהם. ההקצבה הרשמית של מזון לנפש הייתה פחות מ־200 קלוריות ליום, והדבר לא הותיר ליהודים ברירה אלה להבריח מזון לגטו. המשימה הראשית שהציב גוז'יק לעצמו הייתה אפוא לגייס כספים לקניית מזון בשוק השחור, להגדיל את אספקת המזון הזעומה לבתי התמחוי, שהיו מקור התזונה העיקרי עבור רבים.⁶⁹ גוז'יק היה חלק מקבוצה שהתכנסה בכל שבוע בדירתו של מנחם קירשנבאום לפעול מעשית לשיפור המצב.⁷⁰ בשנת 1941 גוועו למוות מרעב מאות אנשים מדי חודש בחודשו. שום מאמץ לא יכול להקטין את ממדי הטרגדיה הזאת.

בארכיונים בניו יורק מצויים העתקי מכתבים שהופנו לקרובי משפחה ולחברים כדי לברר פרטים על מצבם של הנמענים. המכתבים המקוריים היו אמורים להישלח מניו יורק לוורשה, ואולם נראה שהם לא הגיעו מעולם ליעדם. עולה אפוא בבירור כי ליהודים האמריקנים לא היה שום מושג על המצב הנורא, חסר התקדים, ששרר בגטו ורשה.⁷¹

לרבים מן האינטלקטואלים לא הייתה פרנסה בגטו. יצחק קצנלסון היה מורה ומשורר, וגוז'יק ארגן עבורו מתן הרצאות בכתים פרטיים, ובכלל זה בכיתו שלו ברחוב ניסקה 72.6 על תצלום שהשתמר מאותה תקופה נכתב: "יהודים בתור לבית התמחוי המנוהל על ידי רחל אורבך ברחוב לֶשֶׁנו 40, שלקוחותיו כללו את האינטליגנציה של גטו ורשה. צולם ב־1941".⁷³ "רבנים, חוקרים, סופרים, אמנים, מורים [...] גוז'יק שילם להם פנסיות חודשיות, וכך לא רק הציל אותם מרעב אלא עשה זאת בצורה מכובדת, בלי לדבר על כך".⁷⁴

מערכת ההלוואות נשמרה בסוד מפני השלטונות, אך הייתה ידועה היטב לרבים בגטו. "מלך יצרני המברשות אמיל וייץ העביר סכומי כסף גדולים למנהל גוז'יק למען מטרות חברתיות".⁷⁵ או: "לדוגמה, ברצוני לציין את ועדת הסיוע בבלוק של בית המלאכה של הלמן סטולר ברחוב נובוליפקי (Nowolipki), מקום שכותב מילים אלה והמנהל גוז'יק גייסו בו סכום של 50,000 זלוטי".⁷⁶ עמנואל רינגלבלום ציין גם כי גוז'יק נודע בתור "האיש הכי פופולרי בגטו [...] בימות שלום הייתה מצטיירת דמותו כ [...] איש החי בעולם המספרים היבשים, המלחמה חוללה בו שינוי, הוא התגלה כאחד מל"ו צדיקים, [...] חיוך אופטימי נסוך על פניו, [...] והאציל מבטחוונו על כל אלה שבאו איתו במגע".⁷⁷

על אף כל המאמצים הורע המצב.⁷⁸ עדינה בלדי־שווייגר, רופאה בבית החולים לילדים, נכחה בכינוס חירום שזומן בניסיון להקל את המשבר – הילדים שטופלו בבית החולים מתו ממחלות שנבעו מהרעבה. היא זכרה בבירור את נוכחותו של

גוז'יק.⁷⁹ "בית היתומים הגדול בגטו ורשה, בית המחסה המרכזי, היה למרבה הצער ל'משכן הילדים הנוטים למות'".⁸⁰

גם בשיטות הנועזות ביותר לארגון הסיוע לא היה די להקל את המצב משנספו כחמישית מתושבי הגטו. תנועות נוער וארגונים מתנדבים אחרים בגטו, חוקיים או מחתרתיים, המשיכו במאמציהם, וכך עשו גם גיטרמן, נוישטט וגוז'יק. שליחים ומבריחים הצליחו לחצות את החומות בזהות בדויה או באמצעות שיחוד השומרים. קווי הטלפון עוד פעלו. שידורי רדיו התקבלו. הארכיון החשאי עונג שבת הוסיף לתעד, וקבוצה של רופאים החלה לחקור את תוצאות ההרעבה השיטתית ולתעד אותה.⁸¹

השטחים שבתחזוקתה של ברית המועצות, ובכלל זה מזרח פולין, היו מבודדים, ונמנעה כניסת שליחי המחתרת. רק לאחר פלישת הנאצים ביוני 1941 התאפשרה הגעת ידיעות לוורשה על אודות גורלן של הקהילות היהודיות במזרח. אריה וילנר מתנועת השומר הצעיר הגיע לוורשה ואישר דיווחים שהגיעו משליחי הצופים הפולנים על אודות ירי בהמוני יהודי וילנה. אחריו הגיעו תמה שניידרמן, לונקה קוזיברזקה וטוסיה אלטמן מדרור החלוץ. גם שלמה אַנטין מן הנוער הציוני ואַדק בורקס מן השומר הצעיר סיפקו לאנשי תנועותיהם ידיעות על המתרחש במזרח. נערך כינוס, ובו השתתפו גם גוז'יק וגיטרמן, והם ציידו את השליחים בסכום כסף כדי לברוק כיצד הדבר יכול לעזור להצלה.⁸²

בדצמבר 1941 הצטרפה ארצות הברית למלחמה, והשלטונות הנאציים סגרו לצמיתות את משרדי הג'וינט ואת שגרירות ארצות הברית. כך נגזזה גם האשליה שהייתה ליהודי אירופה כי נוכחות האמריקנים תגן עליהם.

בינואר 1942 ברח ממחנה חלמנו שבמערב פולין קברן בשם שלמק וינר, שהיה ידוע גם כיעקב גרוֹנובסקי, והוא הצליח להגיע לוורשה.⁸³ הוא סיפר על רצח במשאיות גז. "במו ידיי קברתי עיר שלמה של יהודים". וינר נשלח מטעמי ביטחון לקרובי משפחה בגטו זמושץ'. מנהיגים בכירים ממגוון המפלגות התכנסו לדיון נוסף, ובו נכחו גם גיטרמן וגוז'יק, אך מעטים בלבד יכלו לתפוס את הפתרון המוחלט שראו הנאצים בעיניהם בנוגע לכלל יהדות פולין.⁸⁴

בפברואר הקים צ'רניאקוב ועדה לעידוד פעילות דתית, ובה רבנים רבים וכן גוז'יק.⁸⁵ הוא גם היה חבר בוועדה לסיוע בקבורתם של יהודים חסרי כול.⁸⁶ כחלק ממזימה בשם שנתיים וחצי ביקש צוות הארכיון עונג שבת לעודד צעירים לכתוב על אודות חוויותיהם, והוכרז על קיום תחרות בנושא. חולקו פרסים כספיים קטנים שגייסו גוז'יק, גיטרמן ואחרים, שהיו השופטים בתחרות.⁸⁷

משורר יידיש בגטו הביע את חוסר האונים ואת הרעב שלו בצורה של בקשה שירית שהפנה לגוז'יק. השיר נשמר בארכיון עונג שבת.⁸⁸ לא היה זה מכתב אל גוז'יק אלא תיאור המשורר את מציאות חייו. אפשר להסיק מציון שמו של גוז'יק

בשיר, בלי לציין את המנהלים האחרים, כי הן בעיני המשורר והן בידע הכללי של קוראיו היה גוז'יק לסמל הסיוע הכספי.

33
 אנו מודים לך על ההגות והמנהל האהוב פסח ויילנד
 מכובדי והמנהל האהוב מר גוז'יק
 אני מפקיד את בקשתי בידכם
 אני משורר יידיש,
 ובכל יום כשאני מתרחץ - רק עור
 ועצמות.
 בשר הגוף אבד לחלוטין.
 אבדה גם אימי, שהייתה מקוננת על כך.
 דומני שהמוות כבר נוגע בי, בכותונתי האחרונה.
 אני מכסה על צבר צלעותיי,
 חיבורות שפתותיי היבשות,
 הכאבים מעמיקים בליבי הדואב.
 מנהל, אני מתחנן לתשלום חודשי, עזרו!
 אני מותש לחלוטין, רגליי קורסות.
 אם אין זה אפשרי, אבקש תשלום חד-פעמי לעזרה.
 אני מקווה, מר גוז'יק היקר והאהוב
 שתבוא לקראת פנייתי הנכנעת.
 בכבוד רב לכם, אני ממתין לתשובתכם.

12/17/2009
 מנהל פרויקט ילל
 אנו מודים לך על ההגות והמנהל האהוב פסח ויילנד
 מכובדי והמנהל האהוב מר גוז'יק
 אני מפקיד את בקשתי בידכם
 אני משורר יידיש,
 ובכל יום כשאני מתרחץ - רק עור
 ועצמות.
 בשר הגוף אבד לחלוטין.
 אבדה גם אימי, שהייתה מקוננת על כך.
 דומני שהמוות כבר נוגע בי, בכותונתי האחרונה.
 אני מכסה על צבר צלעותיי,
 חיבורות שפתותיי היבשות,
 הכאבים מעמיקים בליבי הדואב.
 מנהל, אני מתחנן לתשלום חודשי, עזרו!
 אני מותש לחלוטין, רגליי קורסות.
 אם אין זה אפשרי, אבקש תשלום חד-פעמי לעזרה.
 אני מקווה, מר גוז'יק היקר והאהוב
 שתבוא לקראת פנייתי הנכנעת.
 בכבוד רב לכם, אני ממתין לתשובתכם.

מכובדי והמנהל האהוב פסח ויילנד
 מכובדי והמנהל האהוב מר גוז'יק
 אני מפקיד את בקשתי בידכם
 אני משורר יידיש,
 ובכל יום כשאני מתרחץ - רק עור
 ועצמות.
 בשר הגוף אבד לחלוטין.
 אבדה גם אימי, שהייתה מקוננת על כך.
 דומני שהמוות כבר נוגע בי, בכותונתי האחרונה.
 אני מכסה על צבר צלעותיי,
 חיבורות שפתותיי היבשות,
 הכאבים מעמיקים בליבי הדואב.
 מנהל, אני מתחנן לתשלום חודשי, עזרו!
 אני מותש לחלוטין, רגליי קורסות.
 אם אין זה אפשרי, אבקש תשלום חד-פעמי לעזרה.
 אני מקווה, מר גוז'יק היקר והאהוב
 שתבוא לקראת פנייתי הנכנעת.
 בכבוד רב לכם, אני ממתין לתשובתכם.

חייקה גרוסמן, קשרית מן השומר הצעיר, הגיעה מגרודנו לוורשה בסוף פברואר. היא נשלחה אל הגוינט כדי לגייס כספים. היא נפגשה עם גיטרמן ועם גוז'יק, והם ביקשו ממנה ארכה של כמה ימים כדי להשיג את הכסף. זה היה סכום מכובד, זכרה חייקה, והיה ברור להם לחלוטין כי הכסף ישמש אותי לרכישת נשק. בתחילת מרץ היא הייתה בדרכה חזרה.⁸⁹

במרץ חברו זה לזה נציגים מן הקבוצות הפוליטיות הרבות, פרט לרוויזיוניסטים, והקימו את הגוש האנטי-פשיסטי. גוז'יק לא היה חלק מקבוצה מסוג זה, שכן כמו שכבר צוין, הוא ציית להוראות הארגון שלו והיה א-פוליטי.⁹⁰ באפריל קיבל הירש וְסֶר מכתב משלמק וינר, ובו אזהרה בדבר בלז'ין, מחנה בדרום פולין, בזה הלשון: "בלז'ין כמוה כחלמנו". בו בזמן הגיעו מלובלין שני אחים וסיפרו על רצח של ארבעים אלף מיהודי לובלין בבלז'ין. דוד ודווינסקי מתנועת בית-ר אשר נפגש עם האחים זימן כינוס נוסף, ובו נכחו גם גיטרמן וגוז'יק.⁹¹ בלילה שבין 17 ל-18 באפריל נורו למוות ברחובות הגטו יותר מחמישים פעילים בולטים כהרתעה על המחותרת.⁹²

רינגלבלום ושותפיו לעונג שבת הכינו מברק ללונדון, על אף הסכנה הכרוכה בכך, כדי לעורר את דעת הקהל בעולם לרצח היהודים.⁹³ הבייבי־סיי שידר את ההודעה, אך הבנת ההשלכות הנרחבות יותר של בשורות אלה חרגה מיכולתן של מדינות המערב ושל האמריקנים אנשי הג'וינט.

באותם חודשים יזמו שתי נשים פולניות – אירנה סנדלר (Sendler) וונדה קרהלסקה פילופוביץ' (Krahelska Filopowicz) – תוכנית להברחת ילדים יהודים מן הגטו ולהחבאתם אצל פולנים. הן נפגשו עם יונס טורקוב, הוא הפגיש אותם עם דוד גוז'יק, וזה הסכים לספק את הכספים הדרושים.⁹⁴ עלתה הצעה לשלוח אל מחוץ לגטו את אורי רינגלבלום בן ה־12, אך הוריו דחו את ההצעה. בכל אותו הזמן ניסה גוז'יק, באמצעות הוותיקן, ליצור קשר עם בנו ולדיסלב, שהיה בארץ ישראל המנדטורית מאז 1938.⁹⁵ אפשר רק לתהות מדוע הוא לא שלח את בנו הצעיר מיכל אל מחוץ לגטו.

ב־18 ביולי 1942 זומנו נכבדי הגטו, ובהם גוז'יק, לבית היתומים של קורצ'אק לצפות בהצגת הילדים שבדיעבד הייתה האחרונה. דמעות זלגו מעיני רבים. ההצגה – "הדוור" – נבחרה מראש במכוון והציגה ילד שמשלים עם המוות המתקרב.⁹⁶ השמועות על גירוש כבר נפוצו.

באותו היום נדרשו כל בעלי דרכונים זרים להתייצב לפני הרשויות, כביכול לצורך חליפין. לייב נוישטט סמך על דרכונו הארגנטיני והתייצב. הוא ואשתו גם יחד נרצחו בנקודת האיסוף ליד כלא פביאק (Pawiak).⁹⁷

ביום למחרת, בחדר מסתור ברחוב נובוליפקי 27 (Nowolipki), התקיים מפגש נוסף.⁹⁸ יום אחרי התחלת הגירושים, ב־23 בחודש, התכנסה שוב מנהיגות הגטו, ושוב לא מצאה פתרון לטרגדיה שפקדה אותם.⁹⁹ שמו של גוז'יק נזכר בכל הרשימות הקיימות של משתתפים בהתכנסויות, למעט המפגש הסודי של המנהיגות הצעירה שנערך ב־28 בחודש ברחוב לשנו 56. המנהיגים הצעירים התכנסו כדי להקים את הארגון היהודי הלוחם (א"ל, ובפולנית Z.O.B.), שבאותה עת היה לו רק אקדח אחד, והם הקימו ועדה אזרחית שתסייע להם בגיוס כספים, ובראשה גיטרמן וגוז'יק.¹⁰⁰

נוסף על אובדן הקהילה ועל החיים בצל הטרור, מנת חלקם של יהודי הגטו בימי הגירוש, חווה גוז'יק אסון אישי – הוא איבד את אשתו, בנו ובתו. מתוך יומנו של אברהם לוי: "יום ב' 10 באוגוסט [...] אתמול נתפסה משפחתו של גוז'יק. הוא שוחרר אך לא משפחתו".¹⁰¹ לוצינה, אשתו של דוד, בנו מיכל ובתו הלינה. אחייניתו של דוד אלינקה ראתה אותם מובלים וקראה לדוד, אך עד שהוא הגיע לכיכר השילוחים הם כבר היו ברכבת. לא היה בכוחו לעשות דבר.¹⁰²

ב־24 באוגוסט, בנגרייה של אלכסנדר לנדאו שברחוב נובוליפקי 68, התכנס צוות עונג שבת, והוא שב והתכנס ב־28 בחודש, הפעם בהשתתפות דוד נובורבורסקי, שהצליח להימלט ממחנה המוות טרבלינקה, והוא סיפר את סיפור הזוועות.

נובודבורסקי אישר את הדיווחים שהביא פעיל הבונד זלמן פרידריך, אשר עקב אחר המסלול של מסילות הרכבת אך לא חדר למחנה.¹⁰³ את הבלתי ייאמן לא היה אפשר עוד להכחיש – אלה שגורשו נרצחו.

האות הבא מגוז'יק התקבל ב־6 בספטמבר. גוז'יק, גיטרמן וקצנלסון התחבאו במרתף ברחוב כְּרַמְלִיצְקָה 9, עם יהודים מבוגרים אחרים. קצנלסון כתב מאוחר יותר:

ירדתי למרתף [...] ישבנו כמה שורדים מבוגרים ביחד במרתף. גוז'יק וגיטרמן, שני אלה היו תמיד כל כך חזקים, כל כך בעלי יכולת, וכעת הנה הם, מתחת לאדמה מפוחדים יחד ללא מוצא [...] גוז'יק? כמה שורדים בודדים היינו [...] כשישבנו במרתף, הזכרתי במקרה את שמו של בנו בן ה־12 וגוז'יק פרץ בככי, והתחנן, אל תקרא בשמו [...] גוז'יק לא רצה לבכות, הוא רצה נקמה [...] אבל הוא לא מדבר אפילו על זה.¹⁰⁴

ב־13 בספטמבר הצטרף גוז'יק לרב מנחם זמבה (Ziemba) לתפילות ראש השנה. גם הלל זיידמן נכח שם, וכך הוא כתב:

למה כל זה? אפילו לרבי זמבה שידע להסביר כל קושייה אין תשובה [...] וגוז'יק פונה אליי ושואל, נו מה, ז' [זיידמן]? אני מבין את משמעות שאלתו. גוז'יק נותר לבדו, ללא אשתו וילדיו [...] במשך שלוש שנות כיבוש לא הזניח אף פעם את הרבנים ואת תלמידי הישיבות, דאג להם לכספים מן הג'וזינט [...] ועכשיו הוא עומד ושואל בלי מלים, מה יהיה?¹⁰⁵

אברהם קוֹפִיצְקִי, עוד אדם שנמלט מטרבלינקה, חזר לגטו בספטמבר. רחל אורבך ערכה איתו ריאיון עומק ודאגה להפקיד את הדיווח שלו בארכיון עונג שבת. עדותו על מחנה המוות חיזקה את החלטתם של היהודים הנותרים להתנגד לתפיסתם. רבים חפרו מחבואים תת־קרקעיים, ובהם צברו מזון ומים כדי לנסות לשרוד בהם. המורדים הצעירים התייצבו בראש והיו למנהיגי הגטו בפועל.¹⁰⁶ תחילה נשלח אריה (יורק) וילנר אל מעבר לחומה כדי לרכוש נשק ואחריו אנטק צוקרמן וטוסייה אלטמן. אנטק זכר: "גוז'יק היטיב עמנו".¹⁰⁷ פֶּאָלְק, איש הבונד, כתב: "גוז'יק נתן לנו כסף להתארגנות ואמר לנו כי ישנם דברים שמוטב שלא יאמרו בקול".¹⁰⁸ גוז'יק עוד שהה כמה שנותר מן הגטו, ואף שמדי פעם בפעם הוא התגנב לצד הפולני, הוא מצא כנראה מחסה באחד מבתי המלאכה, כמו שעשו חבריו קצנלסון, רינגלבלום וגיטרמן.¹⁰⁹

המחתרת הפולנית החליטה לשלוח את יאן קרסקי לממשלת פולין הגולה ולבעלות

הברית כשליח שישמש עד ראייה למתרחש בפולין. קרסקי פגש שני מנהיגים – לאון פיינר מן הבונד ועוד אדם, שקרסקי תיאר אותו ציוני לא מזוהה. קרסקי הוכנס לגטו כדי שיוכל לספר מעדות ראשונה את אשר ראה. הוא נכנס למנהרה שמתחת למפקדת המחתרת של בית"ר, הארגון הצבאי היהודי (אצ"י, ובפולנית Z.Z.W.), ומי שהדריך אותו היה בוודאי אדם שמחתרת זו סמכה עליו ושהיה מוכר גם לפיינר מן הבונד – איש הקשר המקורי עם הפולנים. קרסקי חשב כי הוא נפגש עם אדולף ברמן, אך ברמן לא הזכיר את קרסקי מעולם. כאשר ביקר קרסקי בישראל ב־1982 אמר לו הפרופ' ישראל גוטמן שסביר יותר כי האיש אשר פגש היה גוז'יק, ואת הדבר הזה אישרו גם חברי קיבוץ לוחמי הגטאות. התיאור שנתן קרסקי היה של אדם בגיל העמידה, נמוך קומה, עצבני ורגשן – תיאור זה תואם היטב את גוז'יק.¹¹⁰

ב־26 בדצמבר 1942 נכח גוז'יק במפגש המתועד האחרון של עונג שבת, בדירתו של מנחם קירשנבאום.¹¹¹

ב־18 בינואר חידשו הנאצים את הגירושים מתוך כוונה להעביר את היהודים שנתרו בגטו ורשה למחנות עבודה באזור לובלין.¹¹² היהודים התחפרו בבונקרים, ולוחמי המחתרת הגיבו בפתיחה באש על הנאצים. יצחק גיטרמן נורה בכניסה לבית הדירות שהוא התגורר בו, ונהרג במקום.¹¹³ גוז'יק הסתתר בבית ברחוב קוזיה 18, ששם התגורר עם חברו איגנצי שיפר. המחפשים פסחו בטעות על הדירה הקדמית בקומה השנייה, וגוז'יק ושיפר נותרו בחיים. מתוך שלושת מנהלי הג'וינט נותר גוז'יק בלבד, אך "כל עוד חי גוז'יק, חי אתו צל הג'וינט".¹¹⁴

בשל הקשיים באיסוף היהודים שינו שלטונות הגטו את הטקטיקה שלהם וניסו לדרוש מן התעשיינים שיאלצו את עובדיהם להתייצב מתוך רצון להעברה למחנות לובלין. מעטים מן היהודים נענו, ורובם נסוגו אל תוך הבונקרים. אחרים כחרו למצוא את דרכם אל ורשה הארית, ובהם גוז'יק, שעבר בין 22 בינואר לתחילת מרץ 1943.¹¹⁵ בין הנתורים היו המורדים הצעירים.¹¹⁶ גוז'יק לא חזר עוד לגטו.

"כפתור"

לאחר הגירוש השני "נעלם" גוז'יק למשך חודשיים. אברהם זילברשיין, איש הקונגרס היהודי העולמי בשווייץ, חשב כי גוז'יק נורה עם גיטרמן.¹¹⁷ אחדים מיהודי ורשה ידעו את מקום הימצאו, ובדרך כלל התקיים הקשר איתו בשיחות טלפון ובשפת קוד. מאחר שגוז'יק פירושו בפולנית "כפתור", היה שם זה לכינויו העברי. הוא חתם על מסמכים ועל מכתבים ששלח אל פעילים אחרים שהיו במסתור באמצעות שליחים. הוא השתמש גם בשמות דניאלסקי ויאן.¹¹⁸

אות חיים כלשהו ממנו נמצא במברק מיום 6 באפריל שהתקבל בלונדון, נשלח

באמצעות הדלגטורה – הנציגות הוורשאית של ממשלת פולין הגולה. המברק קרא לשלוח כספים להצלת הילדים והאינטלקטואלים השורדים. שמו במברק היה כפתור.¹¹⁹

הפעילים הסתתרו בשכונות מרכזיות של ורשה ונפגשו בדירות מבטחים. "גם דירתו של שצ'ריבנסקי שימשה מקום מפגש למנהיגי המחתרת, דוגמת אדולף ברמן מפועלי ציון שמאל, גוז'יק מן הג'וינט, קירשנבאום מן הציונים וד"ר רינגלבלום מפועלי ציון".¹²⁰ רובם יכלו לראות את להבות הגטו הבווער בזמן המרד. יצחק קצנלסון, מורם האהוב של המורדים הצעירים, הוברח אל מחוץ לגטו ב־20 באפריל, לאחר שיחוד השומרים בשערים של רחוב לשנו 72, והוא הובא אל מקום מסתור שהכינו דוד גוז'יק ואנטק צוקרמן ברחוב מרשלקובסקה (Marszalkowska) 118.¹²¹ ורשה ופולין כולה היו עסוקות בחקירת הרצח בקטין, והמחלוקת יצרה שסע של ממש בין מי שתמכו בגרסתם של הסובייטים לאלה שאימצו את תוצאות הדו"ח של הצלב האדום. קשה לדעת מה הייתה עמדתו של גוז'יק, אך היה עליו להיות זהיר כדי לשמור על קשריו עם הממשלה הגולה בלונדון, אשר תיווכה בגיוס הכספים. רבים מיהודי הגטו ניסו לשרוד בכונקרים שחפרו עמוק מתחת לבניינים, וכוננתם הייתה לעבור את שלבי החיסול האחרונים ואז לצאת לרחובות אשר יחוברו שוב עם השכונות הפולניות. אלא שבעקבות המרד העלו הנאצים את הבתים באש, ורבים נחנקו מן העשן. הגטו נהרס והיה לגל חורבות, ובין השורדים המועטים יש שהצליחו לברוח או להתחבא, ואחרים נעצרו וגורשו למחנות עבודה באזור לובלין או לטרבלינקה. רבי אברהם זמבה זוכר כי דוד גוז'יק הבריח כסף לרכישת מזון עבור אחדים מיהודי ורשה שנשלחו לעבודות כפייה במחנה משנה של מיידנק.¹²² רינגלבלום גורש לטרַוֵּניקי ושחרר תמורת שוחד. אשתו ובנו היו במחבוא, והוא הובא אליהם.

הנקודה הבאה שאנו מצליחים לאתרו בה היא במלון פולסקי בעסקת החליפין. ייתכן שהגסטפו בחרה לערב את גוז'יק בתהליך כדי להעניק מעמד מכובד לחילופי אוכלוסייה באמצעות אזרחות זרה. מסמכים נמכרו בשוק השחור במחירים גבוהים בידי יהודים שיש לפקפק במניעיהם. גוז'יק ארגן סיוע של בעלי אמצעים כדי לספק ממון לאנשים שביקשו לנצל את ההצעה היקרה אך לא היו ברשותם המזומנים הדרושים.¹²³ הוא רכש מסמכים כאלה לעצמו ולמשפחתו כאשר הם היו עוד בגטו, ושמו נזכר עם שמות בני משפחתו ברשימת לדוש (Lados).¹²⁴

מכתב מיום 15 במרץ 1943 הגיע אל משרדי הסוכנות היהודית באיסטנבול, ובו ביקש גוז'יק סרטיפיקטים ריקים של המנדט הבריטי כדי להוסיף יהודים לרשימת החליפין. המכתב הועבר באמצעות המחתרת הפולנית לקונסוליה הפולנית באיסטנבול. המען של גוז'יק היה מלון פולסקי, הוא היה זה שהכין את "הרשימה הפלסטינית". יהודים אלה נשלחו לברגן בלזן. מקצתם שרדו, ובהם יוסף גיטלר

ברסקי.¹²⁵

השמועות על סידור זה נפוצו ברחבי ורשה, אך לא גוז'יק ולא שום אדם אחר יכלו לדעת כי מלון פולסקי – או ויטל (Vittel) – יהיה לימים מלכודת. אנטק מצטט את גוז'יק, שהסביר את סיבת שיתוף הפעולה שלו: "אויב כ'וועל וויסן אז איך וועל ראטעווען איין ייד, וועל איך קושן לולק סקוסובסקיס און אדם ז'וראבינס תוחס (לו ידעתי שאוכל להציל אפילו יהודי אחד הייתי מנשק את התחת של לולק סקוסובסקי ואדם זורבין)".¹²⁶ אלינקה, אחייניתו של גוז'יק, באה למלון, אך החליטה לחזור למחבוא שלה. ייתכן כי אחיו או אחותו של גוז'יק ומשפחותיהם עוד היו בחיים בנקודת זמן זו וכי גם הם ניסו לנצל את התוכנית, אך אין דרך לאמת זאת.¹²⁷ רבים מחבריו של גוז'יק – ובהם מנחם קירשנבאום, אלכסנדר לנדאו, הילל זיידמן וקצנלסון ובנו הבכור – החליטו להצטרף לתוכנית.¹²⁸

ביולי 1943 נלקחו אחרוני היהודים ממלון פולסקי לכלא פביאק, כביכול כדי לשלוח אותם משם לצרפת. נמנה עימם דוד גוז'יק; הוא הצליח להתחמק באמצעות תשלום שוחד. ברסקינד, שהיה בכלא עם גוז'יק, כתב: "הוא הרגיש כי עליו להישאר, כי היה אחראי על היהודים שנותרו במחבוא". אחרי פְרְדה מרגשת הפקיד גוז'יק בידיו של בסקינד מכתבים לחבריו קצנלסון ולנדאו. גוז'יק קיווה כמובן כי חבריו נמצאים במקום מבטחים וכי בסקינד יוכל להגיע אליהם, אך הוא עצמו לא יכול להרשות לעצמו לצאת מוורשה.¹²⁹ חודשים אחדים אחרי כן דרש האס"אס מצרפת את גירושם של היהודים הפולנים מוויטל. הכרת מדינות אמריקה הלטינית במסמכים הגיעה מאוחר מדי, ובמאי 1944 הם הוחזרו לפולין ונשלחו למותם באושוויץ. נמנו עימם חבריו של גוז'יק – קצנלסון ולנדאו.¹³⁰ נתן עק, אשר כתב לימים את דברי ההספד החשובים לזכרו של דוד גוז'יק, קפץ מרכבת השילוחים וניצל. האסירים היהודים במחנות העבודה באזור לובלין נרצחו בימים הראשונים של נובמבר 1943. ההיסטוריון איגנצי שיפר (Ignacy Schiper), גם הוא חבר של גוז'יק, נספה במיידנק. ברו"ח שנשלח מוורשה ללונדון נאמר: אנו זקוקים לסיוע דחוף, "מדוע אין החברים מן הג'וינט כותבים? כפתור שולח ד"ש".¹³¹ יוסף שוורץ שלח בעבר סיוע באמצעותו של וייכרט, בקרקוב, אך סיוע זה לא הגיע לוורשה. אנטק צוקרמן היה בקרקוב בדצמבר 1942 וחזר בהרגשה כי וייכרט שיתף פעולה עם הגרמנים. גוז'יק ואנטק לא יכלו לדעת, אך הג'וינט התארגן להעביר כספים לוורשה באמצעות ממשלת פולין הגולה, כדי לסייע למי שעוד היו בחיים.¹³²

ברמן, פינר, אנטק וגוז'יק נפגשו אחת לכמה ימים כדי לתאם את פעולות הסיוע ליהודים שהתחבאו בעיר ומספרם הלך והידלדל. משפחת פוטז'ובובסקי (Potrzebowski) הסכימה לתת לגוז'יק מסתור והרשתה לקבוצה לקיים מפגשים בביתה שברחוב שניאדצקי (Sniadecki).¹³³ בדירתה של משפחת פוטז'ובובסקי נפגשה עם גוז'יק גם חברת הז'גוטה¹³⁴ נטליה מוכורובסקה (Mochorowska). בסוף אותה

השנה הוכן דו"ח, ובו פירוט ההוצאות. הסכנה הגדולה ביותר באותו הזמן הייתה מפני סחטנים פולנים שסכומים גדולים נדרשו כדי לרצותם, אם היה זה אפשרי בכלל. הארבעה היו אחראים לחלוקת הכספים שהגיעו מלונדון, הוצנחו בוורשה והועברו ליהודים באמצעות הדלגטורה – הנציגים בוורשה של ממשלת פולין הגולה בלונדון. מנגנון העברת הכספים היה נתון בידי קשריות יהודיות שנשאו תעודות מזויפות, דוגמת טולה גֶדְנֶק¹³⁵ או ונדה המיתולוגית.¹³⁶ מרדכי אלון אייכל נזכר כי מפעם לפעם הייתה מגיעה אישה למקום מחבואו ומוסרת לו כסף שהגיע מלונדון.¹³⁷ גם פולנים ישרי דרך, ובהם ולדיסלב סמולסקי ופליקס ציווינסקי (Wladyslaw Smolksi, Feliks Cywinski), שימשו קְשָרִים.¹³⁸ לגוז'יק היו מקומות מסתור אחדים: ביתה של ינינה שנדרובסקה (Szandorowska) ברחוב ויילקה 11,¹³⁹ בית שרבינסקה (Szerbinska) או אצל אלגיירט (Elgiert) שנתן ליהודים מסתור ברחוב וייסקה (Wiejska) תמורת סכומים נאים. אף שכל הכתובות הללו היו בשכונה של ורשה שהוא הכיר היטב ונמצאו בקרבת ביתו לפני המלחמה, רק לעיתים רחוקות הוא הרשה לעצמו ללכת ברחוב בכסות הזהות של דרכו הארגנטיני או מסמכים אחרים שהשיג במלון פולסקי. עם זאת, היו דרכים להגיע אליו. דוד קליין מספר על מפגש כזה.¹⁴⁰ למשפחת שרשבסקה (Szereszewska) נאמר כי אם יאזל הכסף, עליהם ליצור קשר עם גוז'יק.¹⁴¹ גוז'יק אישר קבלת מכתב מסטניסלב גומביצקי, ובו בקשת סיוע כספי בעבור 18 יהודים במסתור. הוא אמר לאשתו של אדולף ברמן פֶאֶשֶה כי אכן, הוא מוגן בדרך אל-טבעית, אך אין הוא רוצה להיראות ברחובות כל עוד הנאצים בוורשה.¹⁴² בוודאי לא אחרי ינואר 1944, שאז הפיצה הגסטפו מודעות מבוקשים ולאדולף ברמן היה מפגש עם סחטנים.

אחת הסיבות שהצדיקה את יציאתו לרחוב הייתה ביקור שערך מדי פעם בפעם אצל עמנואל רינגלבלום במקום מחבואו. רינגלבלום המשיך לכתוב והפקיד את כתביו בידי גוז'יק. הוא ואשתו יהודית קיימו קשר מכתבים עם משפחת ברמן באמצעות אדם ששני הצדדים סמכו עליו. במרץ 1944 הסגיר מלשין את מקום מחבואה של משפחת רינגלבלום, וכל יושבי המסתור וכן הגנן הפולני שהחביאם נלקחו לכלא פביאק. גוז'יק ניסה לפעול לשחרורם. באחד ממכתביו שנשמרו בתיקים של ברמן הוא כתב שניסה להתערב בעניינו של אדזיו, שם הקוד של רינגלבלום. רינגלבלום דחה את ההצעה כי בני משפחתו עוד היו נידונים לכליה, והוא העדיף לחלוק איתם את גורלם. כולם נורו בחצר הכלא.¹⁴³ כך איבד גוז'יק את אחרון חבריו.

סדרת המכתבים שהוזכרה למעלה בין גוז'יק וברמן שמורה בארכיון בית לוחמי הגטאות, ובה ביקורת נוקבת על חלוקת הכספים אם או בלי העדפות פוליטיות. גם יהודית רינגלבלום הביעה בעבר את פליאתה בעקבות הקצאת כספים לאנשי בונד משום שהניחה כי היו להם מקורות אחרים נוסף על גוז'יק. ברמן הביע בגלוי את אי-שביעות רצונו מדרך הפעולה של גוז'יק; לדבריו, גוז'יק פעל מתוך העדפות

פוליטיות, וגו' סלד מדבר זה. מכתבו של גו'יק הוא מתאריך 19 באפריל 1944, מועד ההתכנסות בחשאי של אנטק, ברמן ואחרים לציון יום השנה הראשון למרד. נראה כי גו'יק לא הוזמן או לא יכול להשתתף, וזה אולי מסביר חלקית את הטון במכתבו.¹⁴⁴

אלינקה, אחייניתו של דוד והשורדת האחרונה מבני משפחתו בפולין, ככל שהיה ידוע לו, כתבה אליו מכתב ביוני 1944 ממקום מחבואה, ובו ביקשה סיוע כספי.¹⁴⁵ השחרור הלך והתקרב. ב-1 באוגוסט 1944 פתחה המחתרת הפולנית במרד מזוין נגד הנאצים. הפולנים קיוו לשחרר את בירתם לפני בוא הסובייטים ולקבוע בכך את עצמאותה ואת צביון המשטר של המדינה הפולנית העתידית. הצבא הסובייטי חנה בגדה המזרחית של הנהר ויסלה ולא נקף אצבע בשעה שנלחמו הפולנים מלחמה נואשת. בקרבות שנמשכו עד אוקטובר נחרב מרכז העיר, והצלב האדום התערב כדי לאפשר את פינויה של אוכלוסייה אזרחית. אזרחים רבים שולחו למחנות שבויים של הגרמנים, גברים יהודים לא רצו להשתלב בשורות המורדים הפולנים.¹⁴⁶ ברנרד גולדשטיין פגש את גו'יק, והוא סיפר על הדיונים ביניהם בעקבות החלטת השניים להימנע מליפול בשבי הנאצים. הם הסתתרו בבונקר מתחת לבניין בית ספר ליד כיכר שלושת הצלבים, שהיה מאוכלס בצפיפות, ואז הסתתרו במרתף אחר ברחוב וספולנה 26 (Wspolna), ואחרי שהתגלו עברו למרתף מתחת לרחוב הוזה 9 (Hoza). בריצה בין מחבוא למחבוא ומשום שהתקרב החורף תש כוחו של גו'יק. וכך כתב ברנרד גולדשטיין: "אין ספק כי גו'יק היה קרוב למות. בקול חלוש הוא אמר 'עזוב אותי ותן לי למות כאן, אין לי עוד כוח, אני מותש. המשך בלעדיי. יש לי רק בקשה אחת – זאת צוואתי'". הוא החזיק בידו פיסת נייר. "יש לי נכסים בפלשתנה ובן יחיד. אם תישאר בחיים ספר לו את כל קורותיי. חלק מירושתי עובר אליך' [...]. ואז הוא נשבר, לא היה לו הכוח להמשיך. ראיתו זקן ושבור".¹⁴⁷ "מצאנו אותו בשלג, מלוכלך וקפוא, עם זקן ארוך. הוא חיפש אוכל בדירות נטושות".¹⁴⁸ "היה בין האחרונים לדעת על השחרור, הוא היה בבונקר כלשהו ולא ידע שזה נגמר". סיפר אנטק, "ואז פגשתי אותו, זה לא היה אותו גו'יק שהכרתי".¹⁴⁹ בינואר 1945 הסתיימה המלחמה עבור ורשה ועבור דוד גו'יק. אירופה הייתה צריכה לחכות עוד ארבעה חודשים. ייתכן שאת מהותו של דוד גו'יק אפשר למצוא במברק שהתקבל במשרדי הג'וינט בניו יורק במאי 1945. "חמש שנים הן אולי זמן המתנה ממושך עבור משרדי הנהלה עד קבלת דו"ח מאיש השדה". וזה נוסח המברק:

ערוך ומוכן להמשיך בעבודה עצור
40,000 יהודים זקוקים נואשות לעזרה עצור
ממתין להוראותיכם¹⁵⁰

"חיי שייכים ליהודים"

ורשה שוחררה. גוז'יק ניסה להבין את פשר הישרדותו, שהייתה בבחינת נס, ובמכתב שכתב לחבר הוא הסביר: "חיי אינם שייכים לי, חיי שייכים ליהודים".¹⁵¹ מכתב מ-2 באפריל 1945 נשלח לצלב האדום ברומניה באמצעות שליח. שלום גראיִק נבחר למשימה זו. הוא זכר כי גוז'יק דרש ממנו לתפור את המכתב בתוך הבטנה של מעילו. בשני דפי המכתב כתב גוז'יק בצרפתית רהוטה: "מנהלי סניף ורשה של הג'וינט כללו את [...] יצחק גיטרמן, לייב נוישטט ודוד גוז'יק. גיטרמן ונוישטט נרצחו בזמן חיסול הגטו, ומשלושתם נותרתי רק אני, החתום מטה".¹⁵² דאגתו העיקרית היא לגייס כסף למזון ולדאוג למסגרות חינוך לנוער ששרד. הוא זקוק למטבע קשה שלא יגיע בצינורות הרשמיים ולא יומר בשער החליפין הרשמי. גראיִק היה אמור לחזור עם כסף מזומן.¹⁵³

כל הפעילות הרשמית התנהלה תחילה בלובלין בתקופת הממשלה הזמנית שהקימו הסובייטים במוסקווה, אחרי פרשת קטיץ וניתוק היחסים עם הפולנים בלונדון. בקיץ 1944 עברה הממשלה ללובלין, בשליטתם המלאה של הסובייטים, כדי לשרת את פולין ה'משוחררת'. רבים מן הפולנים התנגדו נחרצות לשלטון זה.¹⁵⁴ ד"ר אמיל זומרשטיין, פוליטיקאי יהודי פולני וציוני בדעותיו, ייצג את מדיניות הסובייטים לשיקום המדינה ולכאורה גם לשיקום יהדות פולין. דוד גוז'יק פעל בין לובלין לוורשה.¹⁵⁵ ביולי נשלח אל גוז'יק מברק מפלשתינה, דרך מוסקווה, ובו הודעה כי בנו ולדיסלב בחיים ומשרת כסמל בכריגה היהודית של הצבא הבריטי.¹⁵⁶ מאוחר יותר קיבל גוז'יק מכתב מבנו עצמו, ובו דיווח כי הוא בריא ושלומו טוב.¹⁵⁷

גיטלר ברסקי חזר לוורשה החרבה, שהייתה ריקה כמעט מיהודים. דבריו הראשונים של גוז'יק אליו היו: "עלינו לחדש את פעילות הג'וינט". יחד הם פתחו מחדש את המשרד. בתאריך 1 בספטמבר 1945 התמקם המטה הפולני של הג'וינט ברחוב ח'וצימסקה 18 (Chocimska) שבוורשה.¹⁵⁸ "מן הניסיון שצבר הוא נעשה חזק יותר, חדשני יותר, מנהיג של ממש וציוני מסור".¹⁵⁹ עם זאת, הוא לא יכול לנטוש את פולין. נותרה עבודה, והוא הרגיש כי שרד כדי לעזור לאחרים באמצעות שיקומו של הג'וינט. הוא פעל להכרה של ממשלת פולין, שזה עתה קמה בלובלין, בג'וינט.¹⁶⁰ משלוח האספקה הראשון הגיע דרך טהרן,¹⁶¹ וגוז'יק חזר להנהלת החשבונות, רישום ההוצאות ומספור התכתובות למען הסדר הטוב.

אך הצרכים של מי שנותרו מן הקהילה היהודית הגדולה של פולין השתנו. יש עשרות מכתבים מתקופה זו שלאחר המלחמה מניצולים שחיפשו את מיקריהם. גוז'יק ענה על כל אחד מן המכתבים: "אם [...] יופיע כדי להירשם, היו בטוחים שנודיע לכם".¹⁶²

היה צריך לשחרר את הילדים שהופקדו לטיפול בידי פולנים, לעיתים קרובות תמורת סכומים נאים. לפעמים הייתה המשימה קלה, והילדים שוחררו תמורת תשלום סביר, כמו במקרה של יורם שטיקגולד, שלאימו נמסר כי גוז'יק יוכל לספק לה את הסכום המבוקש.¹⁶³ היו מקרים שפולנים ביקשו לנצל את ההזדמנות ולסחוט סכומים מופרזים, ואז היה צריך לנקוט אמצעים קשים יותר, כמו במקרה של מרים הורנשטיין, שאותה היה צריך לחטוף מן המשפחה הפולנית החמדנית. גוז'יק וגילטר ברסקי ארגנו את חטיפתה.¹⁶⁴ הילדים נזקקו לטיפול פיזי וגם נפשי. הצוות בבתי הילדים שפעלו בחסות הג'וינט באוטווצק, בח'ז'נוב, ברבקה ובזבז'ה (Otwock, Chrzanow, Rabka.) (Zabrze) וכן אחרים ניסו לשקם את הילדים מבחינה גופנית ונפשית. זו הייתה חזרה למדיניות הג'וינט שריכזה את מאמציה בצעירים.¹⁶⁵

לאחר אוקטובר 1945 הועבר הכסף למשרד הג'וינט המקומי באמצעות הוועדה הממשלתית ליהודים הפולנים. יוסף שוורץ, שעמד אז בראש משרד הג'וינט האירופי, חשש מפני התנגדות של ממשלת פולין, אשר הייתה בשליטת הסובייטים, משום שזו לא ראתה בעין יפה את הוצאת הילדים מבתי הפולנים, פעילות שקידמו הפעילים הציונים לשם העלאת הילדים ארצה. הג'וינט עודד מתן סיוע מקיף לניצולים במקום מושבם. שוורץ ביקר בוורשה ובבתי הילדים. התקציבים נועדו לשיקום חיים שנהרסו. אריה שריד מציין כי הוא קיבל הוראה לפנות ישירות לגוז'יק לשם קבלת הכסף עבור הקואורדינציה – הארגון הציוני הרשמי למחצה של יהודי פולין אחרי המלחמה. הפעילים קיוו לקבל סיוע מגוז'יק, אך זה נהרג לפני שהספיק לתקצב את הקואורדינציה.¹⁶⁶

לנה קיכלר מסבירה עוד:

הוועדה סבלה באופן קבוע מבעיות פיננסיות. אף פעם לא היה להם כסף. פנתי אל אנשים פרטיים שונים וביקשתי מהם כסף כדי לאפשר את החזקת הילדים. נסעתי לוורשה לג'וינט אך הם לא היו רשאים לתת לנו כסף, עם זאת, למרות הכול, מנהל הג'וינט, "גוז'יק", תמיד עזר לי, גם אם היה זה בלתי חוקי, כדי לא לזרוק ילדים אלה לרחוב.¹⁶⁷

האנטישמיות המשיכה להרים ראש. תקיפות נגד יהודים שחזרו לדרוש את בתיהם היו שכיחות, והן השפיעו על תגובותיהם ועל החלטותיהם של הניצולים היהודים. הניצולים חישבו את צעדיהם – רובם ביקשו לעזוב את בית הקברות שסימלה בעיניהם פולין. הארגון החשאי הבריחה הוקם – בידי מנהיגים מתנועות הנוער הציוניות, המורדים לשעבר וניצולי הפרטיזנים – כדי לסייע ליהודים לברוח ממזרח אירופה. הניסיונות הראשונים נעשו בידי יהודים ששרדו ביערות מזרח פולין וליטא, לפני שחרור ורשה. יהודים מעטים ברחו מפולין, ובהגיעם לרומניה קיבלו סיוע,

גם מן הג'וינט. וכך אמר אנטק צוקרמן: "החל מיום ראשון שהתחלנו את הבריחה [...] אני רוצה להזכיר לטובה את הדירקטורים של הג'וינט, במקום הראשון את דויד גוז'יק. הקשרים האישיים בינינו היו מאד הדוקים".¹⁶⁸ גוז'יק ביקש מן הג'וינט במערב אירופה¹⁶⁹ לספק לו משאיות וכלי רכב אחרים. אפשר רק לשער מדוע נדרשו לו משאיות: יהודים ניסו להגיע לנמלים במזרח התיכון או למחנות העקורים באזור האמריקני של גרמניה כדי להפעיל לחץ על הבריטים שקיימו מצור על העלייה לארץ ישראל. מימון נקודות איסוף לא רשמיות ומתן שוחד לשומרי גבולות נרשמו בספרים בדרכים יצירתיות. לאחר מותו של גוז'יק נותרה בידי אחרים המשימה לסייע במאמצים לקידום מדינת היהודים.

ב־1 בדצמבר 1945 כתב גוז'יק מכתב מפורט למשרד בפריז, ובו תיאר את המצב בוורשה ואת ציפיותיו להגעת ניצולים מן המזרח בעקבות הסדר של בעלות הברית, אשר העניק זכות לכל אזרח לשוב למדינה שהיה בה ערב המלחמה. אותם 120 אלף יהודים שרדו את המלחמה באזורי הפנים של ברית המועצות. גוז'יק היה מודאג ממצבם הקשה, שכן לא היו לו מקורות להתמודד עם האסון הקרב – לפליטים חסרו אפילו הצרכים הבסיסיים ביותר. גוז'יק הוסיף כי בדעתו לרווח באופן אישי לצוות בפריז על המצב בפולין.¹⁷⁰ לפני יציאתו לפריז הוא השאיר בידי עיתונאי שעמד לנסוע לארץ ישראל "דבר מה קטן" עבור בנו.¹⁷¹

הוא טיפל בעוד נושא אחד: הוא כתב לארצות הברית כדי ליזום את פרסומו של המחקר "מחלת הרעב". הרופאים שערכו את המחקר לא שרדו כדי לטפל בפרסומו, ובהוראות שהשאירו ביקשו שהג'וינט יקבל אחריות למשימה זו. בראש המחקר עמד הד"ר ישראל מיליקובסקי, ראש השירותים הרפואיים בגטו. הוא הכיר כנראה את רמתם הגבוהה של אנשי הג'וינט, ולכן הפקיד בידיהם את המסמך לצורך הוצאתו לאור. "את המהדורה ביידיש יש להדפיס בארצות הברית, מכיוון שמכונות הדפוס ביידיש נחרבו בידי הברברים הגרמנים",¹⁷² הסביר גוז'יק. במפגש בפריז צולם גוז'יק. אלה היו מפגשו האחרון ותצלומו האחרון.¹⁷³

הוא שב לוורשה בטיסה דרך פראג, צ'כוסלובקיה, עם גרטרוד פינסקי, נציגה אחרת של הג'וינט, ועוד עשרה נוסעים. לרוע מזלם, הם נפלו קורבן לשילוב של בעיות טכניות, נתונים מטאורולוגיים קשים ותקלות אחרות. מזג האוויר הקשה, טייס חסר ניסיון, הוראות נחיתה לא ברורות ממגדל הפיקוח בפראג והיעדר ציוד כיבוי אש, כל אלה חברו זה לזה והביאו למותם. המטוס התרסק, וכל נוסעיו נהרגו.¹⁷⁴ דוד גוז'יק נקבר בפראג בנוכחות מלווים מעטים.¹⁷⁵

לזכרו של דוד גוז'יק

כך נקטעו חייו של אדם שהקדיש את כולו לשירותם של אחרים. דוד גוז'יק היה פדנט בימי שלום והתאים את עצמו לצרכים המיידיים שעלו בזמן המלחמה. הוא דאג לסיוע מקיף לקהילה היהודית בוורשה, מתוך נאמנות לעקרונות הג'וינט. עמדו לרשותו סכומי עתק, אך הוא לא שכח מעולם את מחויבותו ואף לא דאג לעצמו. הוא לא זכה מעולם להתאחד עם בנו ולאדק, וזה האריך חיים אחריו.

מברקי תנחומים רבים התקבלו בג'וינט, אשר שימש תחליף למשפחה שלא הייתה לגוז'יק. את בנו איתרו, והג'וינט העניק לו סיוע מסוים. עיתונים יהודיים ופרסומי הג'וינט השוטפים עדכנו את הקוראים ויצאו בכותרות המתארות את הטרגדיה ומציינות את גבורתו, את תושייתו ואת מסירותו. בסיום השבעה נערך טכס אזכרה בבית הקברות בפראג, וולאדק נכח בו.¹⁷⁶ הודפסה חוברת לזכרו, ובתום השלושים התקיימו בוורשה תפילות לזכרו והוזמנה מצבה לקברו.¹⁷⁷

"בית חולים ובו 500 מיטות הוקם לזכרו של גוז'יק בפטרסוולדה (Peterswalde) — ולבז'יך בפולנייה (Walbrzych)".¹⁷⁸ לבר מבית החולים שונה גם שמו של בית היתומים באוטווצק ל"בית הילדים על שם דוד גוז'יק".¹⁷⁹ על קיר בית היתומים הוצב לוח הקדשה על שמו, ובמקום נערך ערב מרשים לזכרו. ביום האזכרה הראשון למותו של גוז'יק נערכו טקסים לזכרו בוורשה,¹⁸⁰ בירושלים ובניו יורק.

תצלום 2. בית הילדים על שם דוד גוז'יק באוטווצק — טקס הקדשה

לאחר זמן-מה הוקמה ועדה לדיון בהלוואות שנתן גוֹז'יק. אדם התייצב עם התחייבות שנרשמה על קופסת סיגריות.¹⁸¹ כך העיד איגנצי פֶאלק, שהיה איש קשר בתוכנית ההלוואות שלו: "אחרי שנגמר הכול זומנתי להעיד בעניין הכסף. סיפרתי את כל מה שזכרתי. מסמכיו של גוֹז'יק עלו באש במטוס יחד איתו."¹⁸² נראה כי אחד הנושאים שהתכוון גוֹז'יק לחלוק עם אחרים היה עניין ההלוואות. "איש לא יכול להעריך במדויק את הסכומים שהיו מעורבים בפעילותו בתקופת המלחמה."¹⁸³ בארכיון הג'וינט קיימים שני מסמכים פנימיים שכתב נתן עֶק. האחד הוא מאמר של שני עמודים על אודות דוד גוֹז'יק; והאחר, מסמך שכותרתו "אגדת הג'וינט בגטו", מתאר את מעשיהם של גיטרמן, נוישטט, יצחק בורנשטיין, רינגלבלום וגוֹז'יק.¹⁸⁴ משה פראגר כתב מאמר של ארבעה עמודים על אודות גוֹז'יק בכתב העת בית יעקב שפרסם ארכיון קידוש השם, אשר אותו הקים אחרי השואה.¹⁸⁵ מאמר שמפליג בשבחו של גוֹז'יק הוא "הרפתקה במתן חסד" ("Adventure in Charity"); גוֹז'יק מוצג בו כגיבור.¹⁸⁶ משה ישי פגש את גוֹז'יק לראשונה אחרי המלחמה בוורשה וייחד ארבעה עמודים בספרו לתיאור פעולותיו של גוֹז'יק. "גוֹז'יק הודיע לג'וינט כי הוא דורש להמשיך לעבוד [...] כי הוא לא ייטוש את היהודים השורדים לפקידים שלא עברו את מה שהניצולים הוו [...] מניין הוא שואב את הכוחות [...] מעולם לא סירב לשום בקשה".¹⁸⁷ ריבוי פעולות הזיכרון חורג מן הצפוי למנהל כספים, מנהל חשבונות, אדם שחי ב"עולם של מספרים יבשים". הוא נזכר ברוב היומנים וספרי הזיכרונות, רבים מהם מצוטטים למעלה.

אין הבדל של ממש בין העדויות שביומנים והזיכרונות שנרשמו שנים אחרי כן.¹⁸⁸ יהודה באואר ייחד בספרו המקיף "יהדות אמריקה והשואה – ארגון הג'וינט היהודי האמריקני 1939-1945" שישים עמודים לפעילות הג'וינט בפולין, רבים מהם על פעילותו בוורשה. הספר פורסם ב-1981, והוא כנראה חוליית החיבור בין בני זמנו של גוֹז'יק ובין בני הדור הבא. אפשר לומר בוודאות כי באואר וגוֹז'יק לא נפגשו אף פעם. "הג'וינט בפולין היה בר מזל על שזכה לשירותה של קבוצת אנשים מוכשרים שארבעת המובילים בה נקראו בשם הקיבוצי 'מנהלים' [...] אנשים אלה הצטיינו".¹⁸⁹ על הקורא לדמיין איזו העזה ואיזו סכנה היו כרוכות בפעילויות של המנהלים גיטרמן, נוישטט, רינגלבלום וגוֹז'יק לסיוע בהצלה ככל שהיה ביכולתם. אין להתעלם מרמת התפקוד הגבוהה שגילו אישים אלה.

עם הזמן שונה שמו של בית החולים, ובית הילדים נסגר. אתר המרשתת של הג'וינט הוסיף ביוגרפיה קצרה שלו, כמו זו של פקידים אחרים שנפטרו, היא נכתבה בעיקר בהשפעת מאמריו של נתן עֶק.¹⁹⁰ בקרב הדור הצעיר של ההיסטוריונים, "שלא ידעו את יוסף",¹⁹¹ נעלמה דמותו של גוֹז'יק, כנראה בשל שילובן של נסיבות שונות. אחת מהן היא כנראה הרתיעה של הג'וינט ושל גוֹז'יק עצמו מהשתייכות מגזרית. הוא השתייך לכל המגזרים, ובעצם אף לא לאחד מהם. כך הוא שילם מחיר על דבקותו

באידיאלים שלו, ואיש לא הנציח אותו.

גורם אחר יכול להיות מותו המוקדם בנסיבות לא צפויות. הוא לא היה קורבן של השואה. הוא נהרג בזמן שיהודים ביישוב ניהלו מאבק פוליטי נגד המנדט הבריטי, נלחמו על דעת הקהל העולמית, הבריחו ניצולים בעלייה בלתי לגלית והתמודדו עם האויב הערבי. הוועדה האנגלו-אמריקנית לקביעת העובדות בשטח התכנסה באותו שבוע ממש שנהרג גוז'יק.¹⁹² הצ'כים ניסו להמעיט מתשומת הלב שניתנה לחקירה, כדי לא להחמיר את אשמתם בשורת הליקויים שאירעו בתפקוד שדה התעופה שלהם. הקהילה היהודית המדוללת של פולין והאוכלוסייה הכללית של ורשה, עם ממשלתם הקומוניסטית החדשה, לא יכלו להכיל דמות בעלת צביון אמריקני בולט. מנגד, לאמריקנים נמאס מאירופה, הם ידעו מעט מאוד על פעולותיו של גוז'יק בימי השואה, והוא לא היה דמות של גיבור, שכן הוא נספה בתאונה ולא נפל מאחורי הבריקדות של מרד או בזוועות המחנות. הקורבנות שתקן, והניצולים המועטים שנתרו מיהודי ורשה היו טרודים בשיקום חייהם. גוז'יק לא העסיק אותם.

נוהגים לומר כי ההיסטוריה נכתבת בידי המנצחים; בפועל השורדים כותבים אותה. שלושה היסטוריונים של יהדות ורשה נספו בשואה: מאיר בלבן, איגנצי שיפר ועמנואל רינגלבלום.¹⁹³ רובה הגדול של משפחתו הקרובה של גוז'יק, וכן חברים קרובים וידידים, נרצחו. אלה שבסופו של דבר כתבו את ההיסטוריה של ורשה לא חוו אותה.¹⁹⁴ רחל אוירבך ציינה חד וחלק: "אלה שלא היו שם – אינם מבינים את המציאות".¹⁹⁵ המעטים שהיו עדים לעולמו של גוז'יק ושרדו, וכידיהם היה לעצב את הזיכרון הציבורי, היו בני הדור הצעיר יותר.¹⁹⁶ נתן עק, יוצא הדופן היחיד שהכיר את גוז'יק וגם נעשה היסטוריון, כתב על אודות גוז'יק, על שותפי הסוד שלו בסניף ורשה ועל הג'וינט בכלל, אך מאמריו לא חדרו אל תוך הזרם המרכזי של השיח על השואה. הם שמורים בארכיון הג'וינט, באנגלית.

ולבסוף, הוא לא היה גיבור קלסי, הוא היה מנהל חשבונות. לסיכום, שמו של דוד גוז'יק נד לסעיפי הערות השוליים ומפתחות העניינים, לארכיונים דוממים ולספרים מצהיבים בספריות; רסיסי עקבותיו מפוזרים בשלוש יבשות, על מדפיהם של מוסדות רבים. סיפורו הוא סיפור ההתמודדות עם משבר שלא היה לו תקדים. לפני המלחמה הוא היה דקדקן ויסודי, הוא תיעד כל פעולה חשבונאית וציית לכל החוקים, ומראשית הכיבוש הוא הניח בצד את הציות לרשויות ושמר על שני עקרונות: תמיכה בחיים היהודיים על כל גווניהם ופעולה ללא העדפות או שיקולים פוליטיים, ובכך מילא את האידיאלים של הג'וינט. ארגון האם התקשה להסתגל לאתגרים חסרי התקדים,¹⁹⁷ אך גוז'יק אימץ את רוחו של הג'וינט במלואה. רוב תקופת מלחמה הוא פעל ביחידות, ולא עלה בידו להתייעץ עם הנציגים האירופים, ופחות מזה עם ניו יורק. הוא מימן סיוע לגוף ולנפש בשירות קהילתו, וכשהגיעה העת הוא מימן קניית נשק למרד. אחרי שהסתיימה המלחמה הוא חידש בגלוי את הפעילות הלגלית, אך כאשר

לא עלו יפה הדרכים הישורות, הוא המשיך מתחת לפני השטח לתמוך בפעילויות לא חוקיות. על אף הטרגדיה האישית הגדולה שלו, הוא לא היסס מעולם לפעול. ההיסטוריונים השורדים הראשונים ביקשו להרחיב את המונח "עמידה" ולכלול בו התנגדות רוחנית.¹⁹⁸ תרבות, חינוך, תיעוד, שמירה על חיי הדת והיבטים אחרים של החיים שחזיקו את רוחם של היהודים נחשבים אמצעי התנגדות לנאצים, לא פחות מעמידה בכוח הנשק. עדיין קורות הפעילות הכלכלית העצמאית מחכים למחקרם של היסטוריונים. "עולם המספרים היבשים" העמיד גברים ונשים, דוגמת דוד גוז'יק, אשר נהוג לומר כי הם ראויים ל"שלוש שורות בהיסטוריה".¹⁹⁹

תרגם מאנגלית: יהודה פורת

הערות

- (* שמו של המאמר לקוח מתוך: עמנואל רינגלבלום, כתבים אחרונים, יחסי פולנים יהודים, ינואר 1943 – אפריל 1944, ירושלים 1994, עמ' 44; תודתי לפרופסור חווי דרייפוס שעודדה אותי לכתוב מאמר זה וסייעה לי בעצותיה הטובות בעת כתיבתו. תודה לספרנים, לארכיונאים ולעמיתים הרבים אשר חלקו איתי את תובנותיהם. ראויים לציון מיוחד ארכיונאי הג'וינט בירושלים. טעויות או חסרים כלשהם – שלי בלבד.
- (1 דוד פלינקר, "דוד גוז'יק", הַבְּקָר, 15.3.1946, עמ' 3. פלינקר הכיר את גוז'יק לפני המלחמה. מתוך מאמרו-הספד.
- (2 לדוגמה: נחמן בלומנטל (עורך), מגילת יסורין – יומן גטו ורשה, יומנו של חיים אהרון קפלן, ישראל תשכ"ו, עמ' 287–288, הערה 1; בתיה טמקין-ברמן, עיר בתוך עיר – יומן במחתרת, ישראל 2008, עמ' 210, הערה 293; ישראל גוטמן (עורך), עמנואל רינגלבלום האדם וההיסטוריון, ירושלים 2006, עמ' 22, הערה 21; מלי איזנברג, מחוויה אישית למפעל חיים: השואה כמוטיב מכונן בדרכו הפרטית והציבורית של משה פראגר – דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2019, עמ' 33, הערה 138. עם מעט יותר פירוט של פועלו של גוז'יק: אסתר פרבשטיין, "מבט מקרוב אל היודנט: זיכרונותיה של פנינה וייס – אשת חבר היודנט הראשון בוורשה", בתוך: יד ושם קובץ מחקרים, לג (2005), עמ' 54, הערה 17; חוי דרייפוס (בן ששון), גטו ורשה – הסוף, אפריל 1942 – יוני 1943, ירושלים 2017, הערות בעמ' 45, 158, 269; אתר הפרטיון היהודי: https://www.partisans.co.il/Site/site_card.aspx?id=7559; Barbara Engelking, and Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*, Yale University Press, New Haven CT 2009, p. 822; Aleksandra Bankowska, "Jewish social welfare institutions and facilities in the General Government from 1939 to 1944. A preliminary study", *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, LIII (3), Poland 2018; במאמר זה, של 39 עמודים על AJDC ועל העזרה העצמית היהודית, המחברת מתייחסת 47 פעמים לוורשה ומוכיחה את השם גוז'יק פעם אחת בדרך אגב; שני המקרים הנוגדים כלל זה הם: Herbert Agar, *The Saving Remnant - An Account of Survival*, New York 1960; Paul R. Bartrop, *Resisting The Holocaust: Upstanders, Partisans, and Survivors*, USA 2016, pp. 93-95 (הדבר מפתיע, שכן מדובר בספר לימוד לבתי ספר).
- (3 מקובל להשתמש בשם הקיצור "ג'וינט", אך שמו המלא של הארגון הוא: The American Joint Distribution Committee. זהו ארגון פילנתרופי יהודי אמריקני שהתמקד באיסוף תרומות בארצות הברית ובהעברתן

- למקומות שנדרש הכסף, ושם דגש על עזרה עצמית, על טיפול בילדים ועל חיזוק החיים היהודים במקומות מגוריהם. הג'וינט נוסד בעקבות מלחמת העולם הראשונה. ראו מחקר מקיף בנושא שערך יהודה באואר ומצוטט בהמשך הדברים.
- (4) השיטה במחקר זה היא הצלבת עדויות מהתקופה או זיכרונות של שורדים שלא היה ביניהם קשר.
- (5) Agar, *The Saving Remnant*, p. 107 – הביטוי קודם בידי סאלי מאייר, אחד מראשי AJDC בשווייץ. המסירות המוחלטת ליושרה פיננסית הייתה עיקרון שהושרש היטב בכל פעילות משותפת ואושר בידו הצוות בכלל.
- (6) https://www.loc.gov/resource/gdclccn.00207623_1938_1939/?sp=170&st=image. תאריך אחזור: 26.7.2019. כתובתו – Zlota 23 – ממוקמת כיום מתחת למגרש החניה המזרחי של ארמון התרבות, לכיוון הכניסה הראשית; <https://new.getto.pl/Miejscza/Z/Zlota-23>. תאריך אחזור: 13.9.2022. גם כתובת הג'וינט – Jasna 11, בקרבת מקום, אינה קיימת; <https://new.getto.pl/Miejscza/J/Jasna-11>. תאריך אחזור: 13.9.2022.
- (7) רומה ברן, שיחת טלפון. רומה ברן היא בתו של יעקב ברן, במקור יעקב ציטרין. מאשה גוז'יק ציטרין, אימו של יעקב, הייתה אחותו של דוד, ולפיכך רומה – אחייניתו הגדולה של דוד. היא סיפרה על קורותיו בשיחה עימי; יצחק קצנלסון כתב שבתו של גוז'יק הייתה נשואה. יצחק קצנלסון, "פנקס ויטל", 22.5.1943-16.9.1943, בתוך: כתבים אחרונים, לוחמי הגטאות, ערך היומן מתאריך 16.8.1943, עמ' 173.
- (8) ברנרד גולדשטיין, חבר בונד, היה עם גוז'יק בשכונות האחרונים של המלחמה והצהיר כי הכיר את גוז'יק שנים רבות. Bernard Goldstein and Leonard Shatzkin, *Five Years in the Warsaw Ghetto/The Stars Bear Witness*, New York 1949, p. 136
- (9) יצחק צוקרמן (אנטק), *שבע השנים ההן 1939-1946*, ישראל 1990, עמ' 373.
- (10) NY_AR2132_00392; NY_AR2132/0004; AJDC Archives, ללא חתימה ומלל רומה NY21-32_Poland_363-368_0835. התייעצות על יתרות G65 / 4 / 25 / 4 / NY AR192132 / 4 / 25 / 1 / 337 NY_AR2132_01758; /NY_AR2132/00030 ומשכורות NY AR192132 / 4 / 25 / 1 / 337
- (11) רינגלבלום, כתבים, הפרק: "דיוקנאות, יצחק גיטרמן", עמ' 52 ואילך, רינגלבלום כתב זאת לזכרו של גיטרמן.
- (12) Eck, Nathan. *The Legend of the Joint in the Ghetto*, American Joint Distribution Committee, date unmarked, AJDC Archives, NY_AR3344_00026_00624
- (13) Conferences of the Joint 1937. Preserved in the Central Archive of the History of the Jewish People Jerusalem, item 004901740-10 file PL-224
- (14) Goldstein, *Stars*, p. 158
- (15) ישראל גוטמן, אברהם ויין ושלמה נצר, *תולדות יהודי וארשה, מראשיתם ועד לימינו* (גדעון גרייף עורך), ישראל 1991, פרק ב, עמ' 87-134; Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust*, *The American*; 134-87; idem, *My Brother's Keeper, Jewish Joint Distribution Committee 1939-1945*, Detroit 1981, p. 32; idem, *My Brother's Keeper, A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939*, Philadelphia 1974, pp. 292-301; Kenneth Moss, "Negotiating Jewish Nationalism in Interwar Warsaw", in: Glenn Dynner et al, *Warsaw 2017. The Jewish Metropolis: Essays in Honor of the 75th Birthday of Prof. Anthony Polonsky*, *IJS Studies in Judaica*, vol. 15, pp. 431-445
- (16) פלינקר מביא את דבריו בתוך: פלינקר, "דוד גוז'יק".
- (17) Eck, *Legend*
- (18) Goldstein, *Stars*, pp. 158, 267. גוז'יק קנה מגרש בארץ ישראל.
- (19) צוקרמן, *שבע השנים*, עמ' 386.
- (20) Yehuda Bauer, *American Jewry*, Introduction, pp. 30-31; idem, *My Brother's Keeper*, pp. 28-32, 322, fn. 25; Bankowska, *Jewish Social Welfare*, pp. 134-135; Mordechai Paldiel, *Saving One's Own: Jewish Rescuers During the Holocaust*, Lincoln NE 2017, pp. 435-436
- (21) ישראל גוטמן, *יהודי וארשה 1939-1943*, ישראל 1977, עמ' 13-16; Emanuel Meltzer, *No Way Out*; עמ' 13-16

- The Politics of Polish Jewry, 1935-1939*, Cincinnati, OH 2016, chapter 3; Bauer, *My Brother's Keeper*, pp. 40-42
- (22) הג'וינט כינס פגישה באוגוסט 1939 כדי להתכונן לגרוע שהיה צפוי להתרחש. יצחק גיטרמן נכח בה ושב למקום מושבו עם הכטחה של מימון, דומה לזה שקיבל בחודשי השנה הראשונים. לאחר שבוע ימים נרשמה ההעברה האחרונה מפריז, Bauer, *American Jewry*, pp. 34, 68; idem, *My Brother's Keeper*, p. 292
- (23) Bauer, *My Brother's Keeper*, pp. 244-250
- (24) מאגר המידע: עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הארץ, 20.3.1938, עמ' 6. ולדיסלב גוויק למד בארץ ישראל המנדטורית, ומאוחר יותר הצטרף לצבא הבריטי כחלק מהבריגדה היהודית. דוד ניסה ליצור אתו קשר בזמן המלחמה באמצעות הוותיקן. דוד קיבל הודעה על מקום הימצאו ביולי 1945; Goldstein, *Stars*, p. 267
- (25) רינגלבלום, כתבים, הפרק: "גיטרמן", עמ' 52 ואילך. כאזרח ליטא שזוהה אישית עם רעיונות השמאל הומלץ לגיטרמן לסגת, וכך הוא עשה. הוא נסוג לוויילנה, אז חלק מפולין, כדי לארגן שם פעילויות סיוע.
- (26) ממשלת פולין השתמשה בנתיב זה, ועם עצירה בצרפת הגיעה בסופו של דבר ללונדון, למשך המלחמה. לאחר המלחמה נתנו הסובייטים חסות לממשלת פולין, ולפיכך לא חזרו הפקידים מעולם מלונדון.
- (27) גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 20-21; לא הצלחתי להבחין היכן או מתי הוא השיג את הדרכון האמור, אך היה זה לפני 1939. Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History?: Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington IN 2018, p. 113
- (28) רומה בון, שיחת טלפון; Bauer, *American Jewry* p. 94; AJDC Archives, NY_AR3344_00054_00665
- (29) עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, גיטו וארשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942, ירושלים תשנ"ג, 7-9.1.1940, עמ' 62.
- (30) משה פראגר ייסד את הארכיון קידוש השם לחקר השואה ולהנצחתה. בית יעקב, 68 (סריקה ללא תאריך), גנז' קידוש השם, מתוך הכתבה: "דף גבורה בלתי נודע של הג'וינט בפולין הכבושה", עמ' 10-13.
- (31) AJDC Archives, internal reports. NY_AR3344_Poland_17_00949 and NY_AR3344_00036_00305
- (32) קרול פופובר, עדות 301/5402, המכון ההיסטורי יהודי, ורשה.
- (33) גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 39-42.
- (34) לאה פרייס, עקורים בבתם – פליטים במארג החיים היהודיים בוורשה ספטמבר 1939-יולי 1942, ירושלים 2021, פרייס מפרטת את מאמצי ה-AJDC למען אותם פליטים. הלן בן אטר בקובלנקה פעלה כך במועד מאוחר יותר.
- (35) דו"ח בידידי בתוך: RING. I/200. Mf. ZIH—779; AJDC Archives W_3941_001_0276, pp. 67-78
- (36) סטפן שלום גראייק, עדות, ארכיון מורשת 1328A.
- (37) רינגלבלום, כתבים, עמ' 70, 134; ישראל גוטמן, "יהודי וארשה בימי השואה", בתוך: גדעון גרייף, תולדות יהודי וארשה, ישראל 1991, עמ' 185; פרבשטיין, "מבט מקרוב אל היודנט", עמ' 53-54, 67; נתן עק, "תפקיד המפלגות היהודיות בארצות השלטון הנאצי", בתוך: קובץ דיונים בכינוס חוקרי השואה על העמידה היהודית בתקופת השואה, ירושלים 1968, עמ' 104-106; Joseph Rudavsky, *To Live with Hope, To Die with Dignity*, USA 1987, pp. 47-55
- (38) איזנברג, מחזריה אישית למפעל חיים, עמ' 35.
- (39) הארגון Alejnhilf – או ארגון העזרה העצמית – הוציא מן הכוח לפועל את פעילות הסיוע. הכספים הזמינים אזולו במהרה. גוויק, נוישטט ובורנשטיין בתוך: AJDC Archives: WR 1, NY_AR3344_Poland_02_00850; NY_AR3344_Poland_02_00850; R-38 The Red Cross in the AJDC Archives W_3941_003_0949; Bauer, *American Jewry*, p. 468, fn. 63; Kassow, *Who Will Write*, p. 14
- (40) Bauer, *American Jewry*, p. 468, fn. 63; Bankowska, *Jewish Social Welfare*, pp. 17-19

- (41) רינגלבלום, יומן, 9,12,15,16.3.1940, עמ' 90; מוריס טרופר, שהיה פעיל במשך שנים רבות במוסדות היהודיים אמריקניים ויושב ראש המועצה האירופית של ה-AJDC בשנים 1938-1942. היה בקשר עם כל הסניפים וסייע במאמצי הסיוע; "B'nai Brith Historical Jewish Press (JPress) of the NLI & TAU "Messenger", 8.3.1940, p. 3; Bauer, *American Jewry*, p. 94
- (42) David Klin, *À Cache-Cache Avec La Mort Un Résistant Juif à Varsovie De 1939 à 1945*, Paris 2017, p. 87; אדם צ'רניאקוב, יומן גטו וארשא, 6.9.1939-23.7.1942 (בעריכת קרמיש ואחרים), ירושלים 1968, 14.3.1940, עמ' 67; צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, ישראל 1979, עמ' 207.
- (43) קפלן, יומן, עמ' 221-226; Rabbi Shimon Huberband, *Kiddush Hashem: Jewish Religious and Cultural Life in Poland During the Holocaust*, New York 1987, p. 59; AJDC Archives, files 90-105 in Warsaw 1939-1941, administration; AJDC Archives- W_3941_001_0062. Pdf, p. 5
- (44) ADJC Archives W_3941_006_0730, פריט ארכיוני אחד מני רבים בתיק זה המספרים הסידוריים מ-2284-4947.
- (45) רינגלבלום, יומן, 6.3.1940, עמ' 84, הערה 2; AJDC Archives W_3941_004_1029
- (46) מיכל וייכרט עמד בראש ה-ZSS, העזרה העצמית היהודית בקרקוב. Bauer, *American Jewry*, pp. 95; Paldiel, *Saving*, 441-442. <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/3282> CJH אינטרנט; עמוד אינטרנט: 13.9.2022. תאריך אחזור: 13.9.2022.
- (47) גיטרמן גורש למחנה הריכוז ושוחרר באפריל 1940. בגטו הוא היה פעיל ב-YIKOR, גוף בגטו שעיסוקו היה סביב תרבות וחינוך. גיטרמן פנה לעיסוק זה, והותיר את הטיפול בהשגת כספים לגוז'יק. Kassow, *Who Will Write*, p. 113; Eck, *Legend*, Chapter: Giterman
- (48) מקצת המכתבים מובאים בגרמנית, ושכן הרשויות דרשו זאת. AJDC Archives, Warsaw 1939-1941 file. Paldiel, *Saving*. ראו גם עדות לשיחה בין-לאומית בתוך: Bauer, *American Jewry*, p. 468, fn. 63; 143 pp. 437-438
- (49) לקריאה זו אפשר להוסיף את הלן בן אטר, וכן את גיזי פליישמן ואת הרב וייסמנדל בברטיסלבה, ווילהלם פילדרמן ברומניה, 39-40. Bauer, *American Jewry*, pp. 39-40
- (50) פראגר, "דף גבורה"; Klin, *A cache-cache*, p. 55
- (51) David, J. Landau, *Caged, The Landau Manuscript*, Australia 1999, pp. 55-57, 74
- (52) רינגלבלום, כתבים, עמ' 44, 61; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 58; Paldiel, *Saving*, p. 440
- (53) צ'רניאקוב, יומן, 27.6.1940, עמ' 108; רינגלבלום, יומן, 15-16.1.1941, עמ' 234, הערה 3; הנ"ל, כתבים, עמ' 61; יונס טורקוב, היה היתה וארשה יהודית, ישראל 1969, עמ' 21.
- (54) קפלן, יומן, 3.8.1940, עמ' 288.
- (55) AJDC Archives W_3941_023_0045; צ'רניאקוב, יומן, 4.7.1940, עמ' 111.
- (56) שם, 7.7 (112), 8.7 (112), 11.7 (114), 12.7 (114), 6.8 (122), 30.8 (135), כולם 1940.
- (57) אדולף אברהם ברמן, המקום אשר יעד לי הגורל, עם יהודי וארשה, 1939-1942, ישראל תשל"ה, עמ' 88-89. ברמן, פעיל ציוני, היה אחד ממנהלי שירותי הילדים בגטו, שרד את המלחמה בצד הפולני, ולימים עלה לישראל. הביא עימו גם מסמכים מוורשה. בארכיון ברמן, בית לוחמי הגטאות, שמורים מסמכים של דוד גוז'יק ושלו.
- (58) מסורת חז"ל: בכל זמן נתון, 36 צדיקים הולכים על פני האדמה, נסתרין מן העין. 36 הצדיקים מצילים את העולם מועמו של הקב"ה.
- (59) David Roskies, "Introduction to Yehoshue Perle, *Everyday Jews*", New Haven CT 2007
- (60) נוישטט, שאיבד את אשתו בהפצצה בספטמבר 1939, נישא בשנית. לדעתו של עק, נוישטט עסק פחות בענייני הציבור, בייחוד לאחר שגוז'יק חזר; Eck, *Legend*, Neustadt
- (61) קפלן, יומן, 27.4.1940, עמ' 221-223.
- (62) <http://www.fdrlibrary.marist.edu/resources/images/wrb/wrb0473.pdf>. תאריך אחזור: 18.11.2022; Bankowska, *Jewish Social Welfare*, p. 139; Paldiel, *Saving*, p. 440

- 63 עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הארץ, 23.4.1941, עמ' 2.
- 64 רינגלבלום, כתבים, עמ' 44; מנהג הולך ומתרחב בגטו; *Lest We Forget*, World Jewish Congress; New York, August 1943, pp. 14-16. <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:21072956>; תאריך אחזור: 18.11.2022.
- 65 Luba Blum-Bielicka, and Alexander Blum, "The Nursing School in the Warsaw Ghetto", in: Michael A. Grodin, M.D., *Jewish Medical Resistance in the Holocaust*, New York 2014, p. 174.
- 66 סטפן שלום גראייק, עדות, ארכיון מורשת 1328A.
- 67 Eck, *Legend*, ההדגשה במקור; אפשר להסיק זאת גם ממכתב התודה אשר כתב המשורר שמואל מרביל לגיטרמן על הסיוע, ובו הסביר: "אתה (גיטרמן) שלחת מיד את ד"ר גוויזיק" AR. II 352; יש עדויות משוררים שהשתייכו לתנועות מגוונות, בנוגע לפעילויות מגוונות. גוטמן, יהודי וארשה, שער ראשון; גטו; רינגלבלום, כתבים, עמ' 44; "הכסף היה 'ג'וינט' בשם בלבר", Engelking and Leociak, *The Warsaw Ghetto*, pp. 301-302.
- 68 דוד וודובינסקי, אנחנו לא נושענו, ירושלים 1970, עמ' 81, וודובינסקי מזהה את גוויזיק "איש שמאל".
- 69 גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 136; Nestar Russell, "World War Two and Nazi Forays into the Killing of Civilians", in: *Understanding Willing Participants*, vol. 2 (2019). Accessed 11.6.2022 https://doi.org/10.1007/978-3-319-97999-1_3, pp. 72-74.
- 70 נתן עק, התועים בדרכי המוות, ישראל 1960, עמ' 34.
- 71 דוגמת המכתב שנשלח: W_3941_006_0070, "March 14, 1941 Letter #4884 RE: BRAUDE, Shija to A.J.D.C. Lisbon from J.D.C. New York to Braude Shija, ulica Hosa 57" בכתב יד מהגברת שניידרמן לנוישטט מבקש סיוע להוריה, W_3941_006_0346; סיוע לרבנים W_3941_006_0137; ארכיון יד ושם M28 file 5, no. 18. ואחרים.
- 72 קצנלסון כינה את גוויזיק "איש יקר וחבר טוב", בתוך: "פנקס ויטל", עמ' 173; רינגלבלום, כתבים, עמ' 63; עק, התועים, עמ' 200.
- 73 ארכיון תצלומים, בית לוחמי הגטאות, 07773P, תצלום 132.
- 74 Eck, *Legend*
- 75 הירש וואסר היה המזכיר של הארכיון עונג שבת החשאי. הוא, אשתו ורחל אורבך היו הארכיונאים היחידים ששרדו. פתק זה השתמר בכתב ידו. <https://delet.jhi.pl/en/library/item/741824/2>. תאריך אחזור: 18.11.2022.
- 76 Eck, *Legend*, "Ringelblum"
- 77 רינגלבלום, כתבים, עמ' 44.
- 78 יעל חרטונסקי ואחרים, סרט, "שתיקת הארכיון", Belfilms בע"מ, 2010; רינגלבלום, יומן, 26.5.1942, עמ' 371.
- 79 עדינה בלדי שוויגר, יותר מזה אינני זוכרת, לוחמי הגטאות 1989, עותק סרוק משנת 2000, עמ' 27.
- 80 Bankowska, *Social welfare*, p. 156
- 81 מרים עופר, חלוק לכן בגטו מבט על קורות הרפואה היהודית בפולין בתקופת השואה, ירושלים 2015; נעמי מנוחין, דרך ללא מוצא: ד"ר ישראל מילייקובסקי 1887-1943, ישראל 2022.
- 82 רינגלבלום, כתבים, עמ' 50, 64; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 194-196; ב' אורבך, "הנוער הציוני בגיטו וארשה וחלקו במרד", משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה, יא (1983), עמ' 142; Kassow, *Who Will Write*, pp. 285-286
- 83 אסתר פרבשטיין, כסתר רעם הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים 2002, עמ' 20-21.
- 84 גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 199-200; עק, "תפקיד המפלגות היהודיות", עמ' 106.
- 85 עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, שערים, 26.7.1945, עמ' 2.
- 86 RING. II/119. Mf. ZIH—794; Engelking and Leociak, *The Warsaw Ghetto*, p. 176
- 87 <https://delet.jhi.pl/en/library/item/727538>. תאריך אחזור: 18.11.2022, גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 177.

- (88) ארכיון ה-ZIH, פריט ARG I 548; המשורר ויילנד לא שרד; <https://poetryinhell.org/ghetto-hunger-struggle-2/pesakh-vayland-very-honored-director/>. תאריך אחזור: 26.12.2021. סריקה ותרגום לאנגלית מאת Sarah Traister Moskovitz; עבודה אחרת שהוקדשה לגו'יק: <https://delet.jhi.pl/en/library/item/930348>. תאריך אחזור: 18.11.2022. הרב הוברכנד לא שרד.
- (89) חייקה גרוסמן, אנשי המחותרת, ישראל 1950, עמ' 93-94; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 193; Bauer, *American Jewry*, p. 324
- (90) מארק אדלמן, הגטו לוחם (דניאל בלטמן עורך), חיפה 2001, עמ' 57; עק, "תפקיד המפלגות היהודיות", עמ' 106; Goldstein, *Stars*, p. 89; Bauer, *American Jewry*, p. 324
- (91) וודובינסקי, לא נושענו, עמ' 76-78; רינגלבלום, כתבים, עמ' 64; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 201.
- (92) צ'רניאקוב, יומן, 15.5.1942, עמ' 297-298.
- (93) שלטונות ה-AJDC וסאלי מאיר, בשווייץ, ניסו לשלוח כספים לוורשה. הוא היה אמור לשלוח כספים שמקורם בקהילה השווייצרית, ובכך לעקוף את מגבלות המטבע. Bauer, *American Jewry*, pp. 222-224.
- (94) טורקוב, היה היתה, עמ' 141; יונאס טורקוב, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שנייה (מאסף א), לוחמי הגטאות ותל אביב, תש"ל, עמ' 257-258.
- (95) הארץ, 10.7.1942, ראו הערה 25.
- (96) צוקרמן, שבע השנים, עמ' 164, ההזמנה נשתמרה בארכיון עונג שבת ARG 1352.
- (97) Eck, *Legend*, "Neustadt"; and Ringelblum, AJDC Archives, NY_AR3344_00026_00624 p. 23; Goldstein *Stars*, p. 100. גם לגיטרמן ולגו'יק היו מסמכים כאלה, אך הם לא התייצבו.
- (98) וודובינסקי, לא נושענו, עמ' 76-78; לובטקין, בימי כליון ומרד, עמ' 77. יש לציין שפעילותו של גו'יק בתקופת הגטו לא כללה התערבות עם השלטונות הנאציים. כאן הוא שונה מאחרים, כמו גיזי פליישמן בכרטיסלבה ווילהלם פלידרמן בבוקרשט, ששניהם ארגנו סיוע לקהילה, ניהלו אותה והתערבו עם פקידים בכירים כדי לנסות להשפיע על גורלם של היהודים ולהציל חיים. אפשר להתהות אם גו'יק וגיטרמן חשבו שזה חסר תוחלת לנסות.
- (99) גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 248-251; אורבך, מרד גיטו וארשה, תל אביב 1963, עמ' 137, הערה 3; עק, "תפקיד המפלגות היהודיות", עמ' 107.
- (100) צוקרמן, שבע השנים, עמ' 173-174; אורבך, מרד, עמ' 18; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 309.
- (101) אברהם לוי, מפנקסו של המורה היהודיה, ישראל 1969, 10.8.1942, עמ' 100, AZIH 669 Ring I 74; לוי לא שרד, יומנו הוטמן בארכיון עונג שבת; קצנלסון, "פנקס ויטל", 16.8.1943, עמ' 173.
- (102) רומה ברן, שיחת טלפון. גם Eck ב-"Legend": "בזמן הגירוש איבד גו'יק את כל משפחתו, אבל הוא לא נשבר אלא המשיך לפעול".
- (103) לוי, מפנקסו, 24 ו-28 באוגוסט 1942, עמ' 110-115; רינגלבלום, יומן, עמ' 416; אורבך, מרד, עמ' 20; אדלמן, הגטו לוחם, עמ' 63.
- (104) קצנלסון, "פנקס ויטל", 16.9.1943, עמ' 201, בידיש שמו מאוית לעיתים קרובות "גוזשיק"; לוי, מפנקסו, עמ' 121.
- (105) הלל זיידמן, יומן גיטו ווארשה, ניו יורק תשי"ז, בידיש, עמ' 105-106; <https://delet.jhi.pl/en/library/item/846842/2>. תאריך אחזור: 18.11.2022.
- (106) רינגלבלום, יומן, עמ' 442438; דרייפוס, הסוף, עמ' 244-246.
- (107) צוקרמן, שבע השנים, עמ' 186, 331, 483; רינגלבלום, כתבים, עמ' 64; אורבך, בחוצות וארשה, 1939-1943, תל אביב תשי"ד, עמ' 223; לובטקין, בימי כליון ומרד, עמ' 207.
- (108) פאלק בעדות מיידיש, ארכיון מורשת A 1260; Goldstein, *Stars*, p. 75; עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הלל זיידמן, "האמת על מרד גיטו ווארשה", הצפה, 31.5.1945, עמ' 2.
- (109) רשימת מפעלים. *Lest We Forget*, p. 23. <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:21072956>. גו'יק היה מיווד עם לנדאו, ואולי היה במפעלו; רינגלבלום, יומן, הפרק "שופים", עמ' 406, הערה 2, ועמ' 410 ואילך.

- Maciej Koslowski, "The ;1982 ,00041.1.1 עם קרסקי, הקלטת ריאיון עם קרסקי, "Mission That Failed, A Polish Courier Who Tried To Help The Jews, An Interview with Jan Karski", *Dissent Magazine*, USA, Summer 1987
- (111) זיידמן, יומן, עמ' 279. כפגישה נכח מאייר בלבן, והוא נפטר למוחרת.
- (112) גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 326-329.
- (113) רינגלבלום, כתבים, עמ' 67; "Giterman", *Eck, Legend*.
- (114) רינגלבלום, כתבים, עמ' 93; 108, *Agar, Saving*, p.
- (115) ברמן מספר כי במרץ 1943 סייע לקירשנבאום להימלט מהחומות באמצעות גוז'יק, ולכן כבר היה מעבר להן. ברמן, המקום אשר יעד לי הגורל, עמ' 195.
- (116) טוביה בוז'יקובסקי, בין קירות נופלים, ישראל 1950, עמ' 24-26.
- (117) Silberschein, Abraham. Die Judenaustrittung in Polen: Serie. Das Martyrium des Warschauer Ghetto Komitee zur Hilfeleistung für die Kriegs Betroffene Jüdische Bevölkerung, 1944, p. 10. במכתב ששלח לגוז'יק אחרי המלחמה, פתח במילים "כל כך שמחתי לשמוע שאתה חיי". ארכיון יד ושם M20, תיק 39, דף 24.
- (118) ארכיון בית לוחמי הגטאות, תכתובת בין גוז'יק לברמן, 005696; טמקין, עיר, עמ' 10; גוטמן, רינגלבלום, מכתב מאת יהודית רינגלבלום מיום 3.1.1944, עמ' 46; 153, 255-257, *Klin, A cache-cache*, pp.
- (119) "לונדון, אפריל, סורי", מברק חתום בידי פעילים, ובהם כפתור, מוכא בתוך: גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 375.
- (120) Goldstein, *Stars*, pp. 148-151
- (121) קצנלסון, "פנקס ויטל", 20.8.1943, עמ' 180; רינגלבלום, כתבים, עמ' 50; צוקרמן, שבע השנים, עמ' 372, קצנלסון היה שם יומיים, הועבר, ואז יצא את ורשה דרך מלון פולסקי במאי.
- (122) ארכיון גנוך קידוש השם, עדות הרב אברהם זמבה.
- (123) על המצב הכללי ראו: רינגלבלום, כתבים, עמ' 233; Leon Najberg, "Témoignage de Leon Najberg. Les derniers insurgés du ghetto", *Revue d'Histoire de la Shoah*, vol. 196, no. 1, France 2012, p. 460
- (124) Passports to Paraguay film, min. 17:20 IPN TV premiered March 24, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=LXkHEI8ri3s>. תאריך אחזור: 13.9.2022.
- (125) גיטלר ברסקי היה מקורב מהמשרד שלפני המלחמה. הוא שרר את המלחמה, לאחר שיצא את ורשה ברשימה הפלסטינית דרך מלון פולסקי וגורש לברגן בלזן. הוא נשאר בפולין, מילא את תפקיד מזכיר משרד הג'וינט בוורשה לאחר המלחמה, והיה שותף לחתימה על רוב מסמכיו של גוז'יק.
- (126) צוקרמן, שבע השנים, עמ' 373.
- (127) כל מי שקנה ניירות בזהות שאולה נאלץ לאמץ את השם שכתבה המדינה המתאימה, ולפיכך הרשימות הקיימות כיום אינן אמיתות; Goldstein, *Stars*, p. 176
- (128) צוקרמן, שבע השנים, עמ' 372 ואילך, קצנלסון ובנו השיגו מסמכים שמימן גוז'יק; רינגלבלום, כתבים, עמ' 327; ניתוח מעמיק של הפרשה ראו בתוך: Rubin, Arnon, "Facts and Fictions about the Rescue of the Polish Jewry during the Holocaust", vol. IV, *The Panderers of Illusions - The Foreign Citizenship*, Israel 2002
- (129) Ber Baskind, *La grande épouvante: souvenirs d'un rescapé du Ghetto de Varsovie*. France 1945, pp.121-124 (צרפתית). מברק שנשלח ללונדון מודיע על רצח הקבוצה האחרונה בחצר הפביאק; Bartoszewski, *Christian's*, p. 60. 24606, 6001, ברמן, אוסף ברמן, 6001, 24606.
- (130) Conf. Passeports pour Vittel. Camp allemand d'internés civils britanniques et américains, 1941-1944 L'association Cercle d'étude de la Déportation et de la Shoah 2012 Timeline, 1943-1944. תאריך אחזור: 5.9.2022. <https://www.cercleshoad.org/spip.php?article143>
- (131) ארכיון בית לוחמי הגטאות, אוסף ברמן 5938, 5868, 19947; צוקרמן, שבע השנים, עמ' 346; Favez, Jean-Claude. *The Red Cross and the Holocaust*, UK 1999, pp. 140-145; Red Cross Files Folder 14 Poland, vol. 1 (Folder 2 of 2), pp. 47-48 and 75-78; Bartoszewski, *Christian's*, p. 83

- 132) יוסף שוורץ החליף את טרופר כראש AJDC אירופה, בזמן המלחמה עבד בליסבון; Bauer, *American Jewry*, pp. 321, 331-333
- 133) ברמן, המקום, עמ' 182; צוקרמן, **שבע השנים**, עמ' 360; מאגר מידע על חסידי אומות העולם של מוזאון פולין, ורשה. Polin Museum database of Righteous Among the Nations, Jan Potrzebowski
- 134) ז'גוטה (Zegota) שיתוף פעולה יהודי פולני מחתרתי שפעל בחסות ממשלת פולין הגולה; טורקוב, היה היתה, עמ' 248.
- 135) ארכיון בית לוחמי הגטאות, אוסף תצלומים, תולה גדנקן, 1397.
- 136) שם, עדות, ונדה (בלה) רוטנברג, 29434.
- 137) מרדכי, אלון אייכל, עדות, יד ושם 12787; ארכיון בית לוחמי הגטאות, אוסף ברמן 5803.
- 138) Smolski, Wladyslaw. Feliks Cywinski. Polin Museum database of Righteous Among the Nations
- 139) מאגר מידע על חסידי אומות העולם של מוזאון פולין, ורשה.
- 140) הרחוב אינו קיים היום, כמו רבים שלא נבנו מחדש בשכונה זו. Klin, *À Cache-Cache*, p. 255
- 141) הלנה שרשבסקה, הפרק האחרון, ישראל 1980, עמ' 85.
- 142) ארכיון בית לוחמי הגטאות, 5823; טמקין, עיר, עמ' 210.
- 143) את עובדת הקשר אפשר לרלות מארכיון בית לוחמי הגטאות 005696; גוטמן, רינגלבלום, מכתב מאת יהודית מיום 3.1.1944, עמ' 46; אורנה יגור (גרזינסקי), "המחבוא" (פולנית) ישראל ללא שנה, עמ' 44; Paldiel, *Saving*, p. 440
- 144) ארכיון בית לוחמי הגטאות, אוסף ברמן, 005696; ברמן, המקום, עמ' 270; Klin, *A cache-cache*; pp. 255-257
- 145) אלינקה גוז'יק. המכתב שמור בארכיון בית לוחמי הגטאות 5761; אלינקה שרדה והתיישה בצרפת לאחר המלחמה. יעקב (ציטריין) ברן היה בפולין, ללא ידיעתו של דוד. דרכיהם הצטלבו לאחר המלחמה.
- 146) Goldstein, *Stars*, pp. 221-228; Martin Gilbert, *The Holocaust - The Jewish Tragedy*, United Kingdom 1986, pp. 644-646; Shmuel Krakowski, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942-1944*, New York 1984, p. 250
- 147) Goldstein, *Stars*, pp. 231, 235
- 148) עדות אנונימית מתוך: Isaiah Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution, Collective and Individual: Behaviour In Extremis*, New York 1979, p. 309
- 149) צוקרמן, **שבע השנים**, עמ' 511-512.
- 150) Quote and Telegram, ADJC Archive, Schwartz, AJDC Archives, NY_AR3344_00029_00566 p. 5
- 151) צוטט בתוך: פלינקר, "גוז'יק"; שמו נזכר ברשימת שורדים שהוקראה ברדיו, בלובלין. יד ושם, ארכיון, 7M, תיק 1001, 10285433
- 152) גוז'יק ידע שהצלב האדום פעיל ומחובר למערב כל המלחמה. קשרים כאלה נשמרו בפולין בידי מיכל וייכרט. מכתב מיום 2 באפריל 1945, ארכיון יד ושם, 7M רליקו, ז'נווה תיק 1525, 10381426; סטפן שלום גראייק, המאבק על המשך החיים, לוחמי הגטאות 1989, עמ' 25, 27.
- 153) Yosef Litvak, "The American Joint Distribution Committee and Polish Jewry 1944-1949", in: Ilan Troen and Benjamin Pinkus (eds.), *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, United Kingdom 1992
- 154) לובלין שוחררה בסוף יולי 1944, העיר הפולנית הראשונה ממערב לקו קורזון, הגבול המזרחי המוצע של פולין בחסות סובייטית. גוז'יק לא ידע זאת, שכן ורשה הייתה אזור קרבות מיום 1 באוגוסט. גם בתוך: ריאיון 18063, ישראל גלור, עמ' 8-9, ארכיון יד יערי. בשנת 1945 הועברו תפקידים לוורשה, והתהליך היה איטי ומסורבל. Ewa M. Thompson, "The Katyn Massacre and the Warsaw Ghetto Uprising in the Soviet-Nazi Propaganda War", in: John Garrard (ed.), *The Second World War and the Soviet People*, New York 1993
- 155) שמו עלה בקשר לכסף עבור ניצולים, ריאיון גלור.

- (156) הארכיון הציוני המרכזי, בתיק 26/9S עמ' 8-82.
- (157) עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, שמואל סמט, "על מותו הטרגי של דוד גוז'יק", *הארץ*, 25.3.1946.
- (158) AJDC Archives NY_AR45-54_00166_00862
- (159) Agar, *Saving*, p. 108; ריאיון גלזר.
- (160) AJDC Archives W_4549_008_0479 and W_4549_008_0475
- (161) AJDC Archives W_4549_001_0498
- (162) למשל: W_4549_226_1220, W_4549_008_0371, W_4549_008_0242, W_4549_008_0382, W_4549_226_1173, W_4549_223_0970
- (163) יורם שטיקגולד, ריאיון, ארכיון יד ושם 10397, וגם ריאיון גלזר.
- (164) <http://beismoshiachmagazine.org/>; <https://chabad.info/magazine/250577/>; W_4549_008_0256
- (165) <https://www.jewishgen.org/yizkor/zabrze/zab128.html>. תאריך אחזור: 18.11.22. <https://www.jewishgen.org/yizkor/zabrze/zab128.html>. תאריך אחזור: 7.9.2022. עמ' 128-130.
- (166) אריה שריר, דברים על הקואורדינציה, מתוך: פרקי עיון "גאולתם של ילדים יהודים מידי הנוצרים בפולין לאחר השואה", ערך שמואל בורנשטיין בעקבות יום עיון בבית לוחמי הגטאות, כ"ב-28.9.1988, לוחמי הגטאות 1988, עמ' 20-21.
- (167) לנה קיכלר זילברשטיין, מאה ילדים שלי, ישראל 2004, עמ' 210, בגרסה בעברית מצוין בשם ברדי.
- (168) צוקרמן, ריאיון, ארכיון בית לוחמי הגטאות, אודיו, 542, תמליל; השם בעברית שימש את כולם.
- (169) AJDC Archives, W_4549_008_0472; Yehuda Bauer, *Flight and Rescue, Brichah*, New York 1970, p. 128
- (170) גוז'יק, מכתב מיום 1 בדצמבר 1945 לשוורץ, פריז, AJDC archives NY_AR45-54_00082_00447; הערכה של מספר יהודי פולין ששהו ממזרח לגבול החדש של פולין ויכלו להיעזר בהסכם זה, המכונה רפטריאציה (Repatriation). גוז'יק לא היה זה שיקלוט אותם, הדבר יישאר ליורשו, ויליאם ביין; Bauer, *Brichah*, pp. 96-97
- (171) סמט, "על מותו הטרגי של דוד גוז'יק".
- (172) AJDC Archives NY_AR45-54_00084_00181; Agar, *Saving*, p. 5
- (173) AJDC Archives photo NY_02474; *Canadian Jewish Chronicle* 4.5.1946
- (174) JTA March 8th 1946, and Flight Accident Investigation report, in Czech. Accessed Dec. 2019, <http://www.leteckabadatelna.cz/havarie-a-sestrelly/detail/393/?fbclid=IwAR20z8cFwgQmQXQ-XFj6J3nfJzSbV7rFYudUwG8foysu1qWSiba7FKOD3Q4>. 22.11.2022. תאריך אחזור: 22.11.2022.
- (175) מודעת אבל *New York Times*, March 8th 1946
- (176) JTA March 14th 1946
- (177) Joint Commemorative Booklet. W_4549_086_0690
- (178) AJDC Archives NY_AR45-54_00083_01297, עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, העולם, 8.8.1946, ידיעות הג'וינט, עמ' 5; גראייק, המאבק, עמ' 175.
- (179) תערוכה מקוונת של יד ושם: <https://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/otwock/home.asp>. תאריך אחזור: 18.11.2022.
- (180) הודפסה הזמנה, עותק של יוסף קרמיש ארכיון יד ושם; גם JTA, מרץ 1947.
- (181) AJDC Archives NY_AR3344_00029_00566; Levin, Itamar, "The Joint Set Up a Commission to Verify Return of Loans Received from Jews during the Holocaust", *Globes Magazine*, 18.8.1997, <https://en.globes.co.il/en/article-362930>. תאריך אחזור: 12.9.2022.
- (182) פאלק, עדות.
- (183) ה-AJDC נאלץ להשלים עם תשלום על זיוף מסמכים, שוחר, כופר, סחיטה ומציאויות רבות אחרות של זמנים נואשים. Bauer, *American Jewry*, pp. 63, 96

- Eck, *Legend*; Eck, *David Guzik* (184
 185) פראגר, "דף גבורה".
- Elisabeth Ford, "Adventure in Charity", reprinted from *This Month Magazine*, Joint Distribution
 Committee, January 1947, pp. 3-4 (186)
- 187) משה ישי, בצל השואה, רשמי שליחות בפולין 1945-1946, לוחמי הגטאות 1973, עמ' 43-47.
 188) כך למשל בתיאור של ההלוואות, קפלן, שנספה בוורשה ושיומנו שרד והתגלה, זהה לפראגר, שהיה עד
 לאירוע המדובר ותיעד את ההתרחשות מאוחר יותר.
 Bauer, *American Jewry*, p. 79 (189)
- 190) "In Memoriam: David Guzik", JDC Archives online. תאריך אחזור: 6.9.2022.
 191) שמות א, ח. ישי, בצל השואה, עמ' 47, מצטט את גוז'יק, המסביר למה הוא עצמו אינו עוזב את פולין
 ואת הניצולים.
 192) פלינקר, "דוד גוז'יק", ישי, בצל השואה, עמ' 140-141.
 193) בלבן, 26-27.12.1942, בגטו. שיפר, מיידנק, יולי 1943. רינגלבלום [13.3.1944] בחורבות הגטו, ליד כלא
 פביאק.
- Boaz Cohen, in: David Bankier & Dan Mikhman, *Holocaust Historiography in Context: Emergence,* (194
Challenges, Polemics and Achievements, New York 2009, pp. 266 and on
 יוסף קרמיש, נחמן בלומנטל, אבא קובנר, פיליפ פרידמן, יהושע טרונק, בר מרק, שמעון דטנר, מארק
 דבורז'צקי וכן ציון דינור לא היו בוורשה או אפילו בפולין בזמן המלחמה. משה פראגר עזב ב-1940.
 195) את דבריה של רחל אוירבך ראו בתוך: בעז כהן, הדורות הבאים – איככה ידעו?, ירושלים 2010,
 עמ' 390.
- 196) למשל: יצחק צוקרמן, צביה לובטקין, רחל אוירבך, ישראל גוטמן, ואף מארק אדלמן בפולין.
 Bauer, *American Jewry*, p. 334 (197)
- 198) עם הרבים האלה נמנו: Marek Dworzecki in 1946, "Varied were the Ways", in: Boaz Cohen
 Dr Meir (Mark) Dworzecki: "The historical mission of a Survivor Historian", *Holocaust Studies*,
 21, 1-2 (2015), pp. 27-28; Jockusch, Laura. *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation*
in Early Postwar Europe, United Kingdom 2015. Introduction
- 199) דולק ליבסקינד, מפקד לוחמי המחתרת בגטו קרקוב, דברים שנאמרו לחברי תנועות הנוער ב-20.11.1942
 רבקה, אשתו של דולק, שרדה את השואה.